

nyien eredtek. A múlt e művészeti korszakai határolva vannak bizonyos dogmák körvonalai által, miket nem éppen rosszul neveztek el iskoláknak s a körükből származó művek ugyanazon összhangzó irányelveket mutatják, mint a milyenek meglátszanak egy rendszeres iskola tanítványain, kiken láthatólag érvényesül az a paedagogiai methodus, melyben nevelkedtek. A cinquecento művein mindenütt meglátszik a renaissance szelleme, tartalmában, felfogásban s technikában egyaránt szoros rokonságban állnak egymással s szinte utalnak arra, hogy egy iskola, egy nép, egy kor gyermekei. A németalföldi művészet egyes irányai mind kerek, összhangzó egészet képeznek magukban, így az ónémet, a vlám, a spanyol iskolák is. Valamennyi el van szigetelve egymástól s önmagából meríti erejét; feltűnően csekélyek azok a kapcsolatok mik az iskolákat itt-ott egymáshoz csatolják.

Okai ennek bizonyára az akkori kisebbségi közlekedés, a sajtó fejletlensége s az a körülmény, hogy egyes nemzetek bizonyos történeti korszakaiban a világnézet, vallás, tudomány, az egész műveltség egyöntetűbb volt, mint korunkban. A múlt művészetének nagy terén az iskolák valóságos oázisokat jelentenek, mik éles körvonalaik, jellemző színük, határozott alakjuk által egyszeribe feltűnnek.

Ma kuszált, zavaros, szövevényes a modern művészet összképe. Arról szó sem lehet, hogy a különálló nemzetek művészeti törekvései pregnans nemzeti különbségeket mutatnának s egyszerre elválasztanák egymástól a népek művészeit. Sokkal nagyobb a közlekedés, sokkal simulekonyabb kulturánk, semhogy oly szembeszökő különbségeket találhatnánk, mint például a német és olasz festészet közt a XV. században. De még az egész nemzetközi művészet sem mutat oly képet, mely harmonikusnak volna mondható. A szigorúan határolt iskolák, irányok eltűntek, helyükbe szeretlenül elágazó, chaotikus elzavar jött, melyben csak akkor

igazodhatunk el, ha elemző késünkkel széjjelválasztjuk mind-ama tényezőket, mik a modern művészetet megteremtették, mik lényegét teszik ki.

Egyszerűbbek az eszközök, miknek segélyével a mult művészetének ismeretéhez juthatunk. Csaknem minden epochán a hagyományos veres fonál huzódik által, mely köré szép rendben csoportosulnak mind a hatékony, számottevő tényezők. Ma alig találjuk meg e veres fonalat, s azok a tényezők is, melyek a modern művészet kialakításán közreműködtek, oly finomak, vegyesek s mulékony természetűek, hogy csak fegyverzett szemmel kutathatjuk ki. Pedig az idegesség századában minden apró ágensnek megérzik hatása, s ha mélyére akarunk jutni a modern művészet szellemének, korántsem szabad e jelentékteleneknek látszó tényezőket egyszerűen tekinteten kívül hagynunk.

Az a tény, hogy a művészet mindenkor hű tükre volt kora műveltségének, gondolkodásmódjának, érdeket kölcsönöz annak a törekvésnek, hogy korunk művészetét megösmérjük. Fontos lényegével és teremtő faktoraival megösmérkednünk, mert ily módon mintegy megőrizzük a jövő számára a mulékony, elillanó, gyors változásoknak alávetett jelenségek egész sorát, miknek segélyével a mai irányokat és törekvéseket megértjük. Nemcsak egy kor ideáljai jegeczesednek meg a művészetben, hanem azok a tényezők, is, melyek hatással voltak rája. S e tekintetben előnyben vagyunk a mult korok műbölcselőivel szemben, a mennyiben a rég letűnt művészi iskolák tanulmányozására igen szűk keretű s felületes adatanyaggal rendelkeznek, míg a mai kor embere, a ki a jelen művészetét taglalja, bőségesen merithet ama forrásokból, mik lábai előtt csörgedeznek.

A jelen művészetének gyökerei mélyen belenyúlnak a multba. Nem is szabad a modern művészetet e történeti környezetből kiragadnunk, melylyel oly lényeges és benső össze-

függésben áll. A helyett, hogy a modern művészetet adott aesthetikai törvényekhez mérve bírálók, tekintetbe vesszük azt, hogy a jelen művészete éppen olyan átmeneti, mulékony jelenség, mint minden eddigi művészeti törekvés s el fog változni a korszellemmel együtt.

De itt, miután képzőművészetről van szó, nem szabad elfelednünk azt sem, hogy egyoldalúak volnánk, ha az eddigi módszerek szerint csupán a külső factorok segélyével iparkodnánk kimagyarázni e jelenségeket, a modern művészet szellemét. A Taine-féle elveknek a modern művészetre való alkalmazása egyszeribe kimutatja azoknak egyoldalúságát és hiányos voltát. Abból a doctrinából, mely szerint a művészet állapota meg van határozva a környezet, a milieu által, sok érdekes és feltűnő jelenséget nem lehetne kimagyarázni. Egy új szempontot kell tehát hozzácsatolnunk, mely az így meg nem határozható jelenségekre bővebb világot vet. Ez a szempont a művészet belső, önmagából fejlődő átalakulásainak szempontja, míg Taine doctrinája a kívülről jövő hatásokra szorítkozik.

Valamely mű vizsgálásánál két szempont tolul elénk: *mit* mond a művész s *hogyan* mondja. Az előbbi az *eszmei tartalomra* vonatkozik s elénk tárja a művésznek — s ha e művész jelentékeny szellem — a kornak műveltségét, tudáskörét, ideálját, szóval mindazt, a mi azon kor emberét foglalkoztatta. A másik, a *technikai* szempont, bemutatja a művészet belső fejlődését, a művész érzelmeit, az érzések fokozatait, erejét, intensitását. Az előbbi inkább a nevelés productuma, a külső környezet hatása; az utóbbi a szenvedélyé, az érzésé, szóval mindama finom és kiszámíthatlan factoroké, melyek a psycho-physiologiai kutatások hatalmas anyagát teszik ki. A művészre nézve az előbbi objectivebb, az utóbbi inkább subjectiv momentum. Az előbbi a képzettségre vonatkozik, s az előszeretettel kutatott problémákra

enged következtetni; az utóbbi azon kor emberének fizikumára, elemi, csaknem animális érzéki dispositiójára vezet.

Csak e kettő együtt foglalja magában a mű keletkezésének minden faktorát, s magyarázza meg az okokat, mik a művet megteremtették. E két tényező szereplése hasonló egy állam külső s belső történetének viszonyához. A mint itt csak mindkettő együttvéve adja az igazi történelmet, úgy a művészetben is csak e kettő együttes szemmeltartásával jutunk el a művészi törekvések történetéhez, s a művészetnek éppen úgy, mint az államoknak belső története a nép, az egyed fizikumában gyökerezik, míg a külső a környezet, a szomszédság reáhatásaiban nyilvánul.

A modern művészet eszmei tartalma s technikája egyaránt a legkülönbözőbb alakzatokat mutatja. A sokféle ágazó szálak, mik egy-egy irányt képviselnek, mégis egy csomóba futnak össze, mint egy nagy folyamnak különböző ágai, melyek mindegyikében ugyanaz a víz folyik, de ez a víz felveszi kék színét az égnek, ha lapályon csörgedezik, sötét árnyát a lombnak, ha erdőben kanyarul ágya, szőke lesz a nádas mellett, kristálytisza a sziklák között. Ez a csomópont, ez a derékfolyó a művészetben a realistikus áramlat, ennek anyajegye megvan minden apró irányon, bárha sokféle változatban is. Ez a realisztikus áramlat párhuzamos azzal, mely szelleméletünk egyéb tényezőiben is hatalmas erővel jelentkezett s ezzel együtt ama nagy napok egyikén született meg, midőn Párisban először hangzottak fel ágyúdörej közepette a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszók.

II.

(A modern művészet azon eszmék szülötte, melyek a nagy francia forradalom idejében keletkeztek. — A liberalizmus a század első felében. — A Cornelius-iskola (nazarénusok). — A liberalizmus a század második felében. — A modernek.)

Azok a szálak, melyek a modern művészetig elvezetnek, lényegükben a nagy francia forradalomból ágaznak ki. E hatalmas szellemi újjászületés tördelte le a szabad kutatás, a szabad véleménynyilvánítás bilincseit. Egész sor eszmét és hangulatot teremtett meg, melyek még ma is ép erőben élnek, megteremtette az új demokráciát, a liberalizmust és mindama szellemáramlatokat, mik ezekkel rokonságban állanak.

Ezen áramlatok jellege azonban még így sem egységes századunkban. Nagyon lényeges eltérést látunk a század első és második felének demokráciája, liberalizmusa közt. Midőn a nagy revolúció jelszóit világgá küldték, egész raja támadt a bölcseleknek, kik e hármas jelszó értelmét magyarázták, tartalmát szélesítették, elveit egész terjedelmükben kifejtették. Légvárak és utopiák keletkeztek, az államtudományok nem sejtett mértékben lőnek tanulmány tárgyává téve, az ember szó egyértelművé vált a polgárral, egész sor elmélettel egyetemben állították föl e minta-polgár képét, boldogságával, érényeivel együtt. A hatalmas új áradat annyira ihlettekké tette, a gondolkozókat, hogy egy pillanat alatt fölesaptak a phantasia erős szárnyán egész az ember-ideálíg és felékesítették őt s az általa alkotott társadalmat a speculáció minden kigondolható érényével.

A század első felének festészete egészen megfelel e törekvéseknek. Németországban ebben a korban fejlődött ki teljesen a speculativ, bölcselel festészet. Cornelius, Overbeck, Schnorr képein megösmérjük a minta-Krisztus, a tógás proféták, patricius-apostolok képét, a régi német rege minta-lovagját, a germán mesék «makula nélkül való» hőseit. De mindezen

ideális alakok csupán eszközök valának valamely philosophiai vagy theologiai axioma megvilágítására, ez alakok egymásra vonatkoztatásával iparkodtak megmagyarázni a szentháromság egységét, a malasztot, a vezeklést, a jámborságot, azután az emberi erényeket sorra. A műtörténelem igen jellemzően nevezte el e művészeket nazarénusoknak, valóban, az ő művészetük nem vala e földről való, sőt egy csöpp vonatkozással sem bírt a közönséges életre. Valami földöntúlit, valami istenit kerestek, de nem úgy, mint a renaissance művészei a kik a pogány Olympusra mentek isteneikért, hanem felkeresték a keresztény paradicsomot, a legendák szent világát az átszellemült martYROK mennyországát, a hol nincs sem hús, sem vér, sem anyag, hanem minden által van szöve az istenség láthatatlan fluidumával.

A nazarénusok művészeti, bölcséleti hitvallásának megfelelő az ő technikájuk is. Valóban, semmi korban sem keletkezett annyi színtelen kép, mint ekkor. Cornelius frescoira kell egy tekintetet vetnünk, hogy belássuk, miként nála a szín a legutolsó kifejezési eszköz s csöpp gondot sem fordít rá. Mindent kerül, a mi a részletekre vonatkozással bír, nála a rajz átlagos, csaknem chablonszerű, sohasem mutat be egyént, hanem az ember-typus átlagos alakját, a hajfürtöktől a ruházatig minden ujdonatúj, mintának készült. Színei pedig nagy darab foltok, egységesen feltéve, a nélkül, hogy a természetben ezerfélekép váltakozó skála csak egy csöppet is érvényre jutna.

Ilyen speculativ-utopikus volt e kor művészete, tárgyában éppen oly mértékben, mint technikájában. Mindkettőt a kor gondolkodásmódja szülte, mely éppen olyan speculativ, mintaszerűre törekvő, utopikus hajlandóságú volt.

Az ötvenes években végre lassan megkezdődött a könyvek theoriájának az életben való alkalmazása. A liberális eszmék nem voltak többé csupán szobaphilosophok kedvencz

tárgyai, hanem mély gyökeret vertek a nagy tömeg szívébe s megtörtént az, hogy a felszínen úszó eszme erősen begyökerezett elvvé lett a szellem minden nyilvánulásaiban, kivetette magából a lázas, egészségtelen elemeket, s szilárdan és hatékonyan dolgozott a kor új képének alakításán. A század első fele a liberális eszmék teoriáját építette föl; a második belevitte azokat az életbe, széjjelhintette a nagyvilágban, megtermékenyített velük mindent, a mi szellemvilágunkba tartozik.

A bölcselek odahagyták szobáikat s kimentek a friss, szabad természetbe, a helyett, hogy légből kapott alapokra vagy poros codexekre építették volna tudásukat. A bölcsélet lassankint megszűnik elzárkózott, czéhbeli tudomány lenni, szövetségre lép a tudás minden ágával: a természettudományok átalakulnak, létrejő a fejlődéstan, sok ág, mely eddig elhanyagolt mostohagyermek volt, bő és szeretetteljes művelésre talál, mint az embryologia, geologia és meteorologia; a történetírás kilép krónikás mezéből s oknyomozóvá lesz, a jogtudomány egész új pályára tér, teljesen felvirágozik a nemzetgazdaságtan, mint az anyagi jólétre való törekvés kifejezője.

Ily talajon fejlődtek a modern irodalom és művészet. A növény, mely e földből a magasba hajtott, egészen más virágokat hozott, mint eddig sok századokon át. Csaknem minden iziben új, megváltozott formája, meg illata. Ugyanazon parfüm-öt lehel magából, melyet a század egyéb szellemi termékei. Megjegecsesti magában szülőtalaja jellemzetességeit s azon légkörhöz illeszkedik, mely körülengi.

Első sorban e metamorphosissal kell foglalkoznunk. Mennyiben más ma 'a művészeti hitvallás, mint eddig, a XIV-ik század primitív művészetétől a Cornelius-iskola lombhullatásáig? Mik az okok, melyek ez elváltozást eredményezték? Mily körülmények működtek közre e folyamat-

nál? Végre milyen a modern művészet összképe, milyenek irányai, milyen eszmei tartalma s technikája, milyen az a szellem, mely mindezt eredményezte, és minő helyet foglal el a modern művészet a jelenkor kulturai tényezői közt?

III.

(Főkülönbözetek a régi s modern művészet közt. — A monumentális jelleg kipusztulása. — A vallásos képek. — A Jézus-typus elváltozása. — Modern mysticismus. — A történeti festészet. — „Az udvari festők“ kora. — Piloty. — A történeti festészet modern értelemben: Neuville, Verescsagin. — Közeledés a genre felé. — A modern festészet új jellemvonása: a nyugalom. — A tájkép uralma. — Hangulat. — Példa a drámákban. — A lyrai és pszichológiai elemek. — Technikai okok. — A „szép“ keresése.)

Ama különbségek közt, melyek a modern művészetet a régítől elválasztják, első helyre kell tennünk a modern művek egész megjelenésének új alakját, mely főkép a monumentális elem kihaltában jelentkezik.

A monumentális művészet egészen az egyházé és az aristokráciáé, két oly tényező, melyek a hatalmas demokrata és liberalis áradat által nagyon is meg vannak törve. A renaissance-művészet óriási frescoi a pápák bőkezűségének köszönték létüket s e pápák fejedelmi családok sarjai voltak. Ma szégyényesen tengődik az egyház, a pápák hatalma meg van törve, a hajdan fényes Vatikán péterfilléreken élődik. Az egyház hatalmának tünedezésével együtt járt az eszméihez fűződött monumentális művészet hanyatlása.

E monumentális festészetnek fő kifejezési alakja a fresco volt. Hatalmas építkezések nagy arányai megkivánták, hogy a falakat díszítő képek szorosán ragaszkodjanak az építészeti stylhez s épp oly méltóságosak és komolyak legyenek. Tárgyban s technikában egyaránt megfeleltek az óriási méretű stylnek: a nagy magasságban elhelyezett képeken okvetlenül a távlat és anatomia túlzásaival kellett bizonyos hatásokat

elérni, a szín pedig éppenséggel decoratív szerepet viselt. Nem brillians színhatásokkal, hanem egy eszme allegorikus, idealizált előadásával, a compositió gygasi stylje által hatottak. Természetes, hogy a modern építészet, mely ily czélokot nem keres, nem is kívánja meg az óriási frescokat. Sőt nem is lehetne modern templomot elképzelni, melybe beleillenék Michel-Angelo utolsó ítélete, avagy Rubens ugyanily tárgyú képóriása.

És a fresco letüntével s a monumentális építkezések hanyatlásával letűnt a monumentális festészet kora is, legyen bár tárgya vallásos vagy történeti. A modern vallásos képek nagyon lényeges különbségeket mutatnak a régiebbekkel szemben. A szabad kutatás s a józan realizmus sok fájdalmas érvágást tett a vallástörténelem terén is. A hívőkből kritikusok lettek, a kik nem fogadtak el többé olyan okozatokat, melyeknek nincs helytálló alapjuk. Jézus és tanítványai szegény emberfiakká lőnek reducálva, amazt mint a történelem egyik legkiválóbb bölcselőjét fogják fel, emezeket mint csendes rajongókat, kik készek életüket feláldozni mesterükért. Strauss és Renan kutatásainak eredménye érezhetővé válik a modern vallásos képeken is. Jézus alakja igen tetemes átalakuláson ment keresztül. Hajdan a bizantiak merev művészetében mint «pastor bonus» szerepelt legfőképp, a cinquecento idejében Apolló gyönyörű testében és ruházatában jelenik meg, mint egy dicsőséges uralkodó, Dürernél mint az «ember fia», a ki koldusok és nyomorékok közt tesz csudákat, Rubensnél, miént az Olympus elegáns és athléta tagja.

Ma Jézus kétféle alakban szerepel a művészetben. Az egyik a történeti kritika által kegyetlenül megtisztított Jézus, a kinek nem hagyták meg isteni származását, hanem inkább doctori oklevelet adtak neki; ennek a typusnak kifejezője a festészetben Verescsagin. A másik, a socialista Jézus, egészen a legújabb sociális áramlatok szellemének terméke s ennek kifejezője Uhde. A megváltó e német művésznél nemzetközi

népboldogítóból német munkássá lesz, a ki predikálva járja be a kaszások, gyármunkások lakait, hogy a puritán emberi erényekről adjon nekik oktatást. Egészen megvan benne a német sociális reformer. Ezzel Uhde egészen eltalálta a kor ideálját.

Nagyon jellemzetes ez a mozzanat a mi korunk ideáljának megállapításánál. Mert a művészet minden korban Jézusban fejezte ki a férfi ideálját, épp úgy, mint Máriaiban a nőét, míg a «szent család» a családi élet eszményképének bemutatása volt mindenha.

Jézus elváltozott alakját már bemutattuk, nem kevésbé lényeges változásokon ment keresztül a régi művészet Máriaalakja is. A cinquecento galáns festői a női szépség ideáljaként fogták fel. Felruházták a szendesség, csendes megelégedettség, szüziesség nyugodtság minden bájával s megteremtették a madonna-typust. A lovagias, hölgyeket módfelett kitüntető olaszoknál nem is volt másképp képzelhető. Az ó-német művészet sok alkotásában a Mária-typus közeledik a német minta-háziasszony típusához, míg a modern művészetben dolgozó, munkás anyaként szerepel, sohasem elkülönítve háztartásától: a «szent család» képe elvesztette legendai nimbusát s életképpé változott át. E tárgyhoz csatlakoznak ugyanily felfogásban mindama képek, miken az Egyiptomba való menekülés, Jézus születése, a pásztorok imádása van bemutatva. A socialismus gyármunkás-typusa lépett a szépruházatú, jól ápolt hajú s elegáns szentek helyébe.

Dogmatikus, ünnepélyes szertartásokban tetszelgő volt a régiek vallásos festészete. Azt is mondhatjuk, hogy teljes erővel keresi a heroikus, a dicsőséges elemet. A compositió mesterfogásain épül föl s nem forró, átható érzésen. A modern vallásos festészet éppen reactiója ennek a törekvésnek, melynek a már felsoroltakon kívül még egy subtilis oka van.

Ez a modern korban lappangva, de széles körben elterjedt új mysticismus.

Bizonyos fokú mystikus rajongás lepte el a legutóbbi időben az irodalmat és művészetet. E mysticismus százféle köntösbe öltözködve kalandozta be a művelt világot s oly nyomokat hagyott maga után, melyek igazolják kulturális jelentőségét. A psychikai új kutatásokkal párhuzamban, részben mint ezeknek túlzásai, Amerika, Német-, Francia- és Angolországban egészen titokban elterjedt a spiritismus, részben humbug, részben hölceleti speculatiók alakjában; befészkelte magát az irodalomba s onnan indult hódító útjára. A hipnozisz, suggestio tanai ferdeirányú sectákat szültek a rajongók agyában, s e félig vallásos, félig morális, félig socialistikus eszmeconglomerátok oly jelenségeket hoztak létre, mint a milyenek az amerikai vallásújítások, a Salvation-Army, az új orosz schismák, Tolstoj tanai, Péladon prédikálásai Párisban, Blavatsky asszonyéi Londonban. Egész irodalma támadt ez új mysticismusnak, melynek templomai immár épülnek Párisban az örök «nirvana» aegise alatt, Németországban pedig két kézzel szórják szét a javított buddhismus katechismusait. A lét, a lélek, az agy rejtélyeivel foglalkozók extatikus álmaikban nagy ábrándvilágokat építettek föl, s benépesítik azt a negyedik dimenzió csudálatos lényével.

Ennek a mystikus irányynak, mely félreismeretlenül hódít ma teret, megvan a maga vallásos, rajongó festészete is. A spiritista festők feje Max Gábiel, a mystikus ábrándokban ringatózóké pedig valamennyi intentionista, kik meglepő, symphonikus művekkel léptek föl. Az anyagtalanságnak, a szellemszerűségnek előadói ők, egész világuk egy érzelem, egy sejtelem, egyenes ellentétben ama régi heroikus, kézzelfogható művészettel. E mystikusok leghátulsó hadát képezik a modern festők táborának, de kevésbé ösmertek, mert műveik alig élvezhetők a szükséges commentár nélkül.

A régieknek egyetlen vallásos művészetük volt: a vallástörténeti. A modern művészetben két nagy ágban hullámza-

nak a vallásos eszmék. Egy részük foglalkozik még Jézussal és az egyháztörténet kimagasló alakjaival s ez alakokat és eseményeket nem dogmatikus módon fogják fel, hanem az új történeti kutatások alapján, vagy a modern socialismus szemüvegén keresztül nézve. A másik rész teljesen elválasztja a vallásos érzelmet az egyháztörténelem alakjaitól, a mysticismus festői csupán a vallásos érzelem hangulatában élnek s e hangulatot mutatják be. De mindkét áramlat teljesen levetette magáról a monumentális mezt, az előbbi korok vallásos művészetének e kiváló jellemvonását.

E jellemvonás eltűntét a művészet egy más válfajának, a történeti festészetnek hanyatlása is illusztrálja.

A történeti festészet a művészetek ujjászületésének korától csaknem századunkig finom és elegáns kiadása volt a fejelmek és főurak ama törekvéseinek, hogy emléküik dicsőségesen fönmaradjon az utókor részére. Azután fölmerül a kegyes dotatiók, nevezetes eljegyzések, ünnepségek, kiváló fontosságú fogadtatások és udvari ceremóniák képe, miket oly előszeretettel látunk feldolgozva a mult művészetében. A krónikák jelleme ez, nem is az igazi történeté; e képeken megérik a megrendelő bőkezűsége és hatalmas rangja, kevésbbé a művész önálló felfogása, szabad gondolkodásmódja. David a francia forradalom idején kezd modernebb politikai tendenciákat bevinni képeibe, de a második francia köztársaság megszületése megölte a történeti festészetet. Azután a napoleoni császárság idejében újra fölmerülnek az «udvari festészek» gyarló alakjai, kik megrendelőjük istenítésében találták silány örömüket. Az újabb forradalom lehe elsöpörte e művésziparasitákat, míg a 48-as forradalmak leverése után consolidált királyságok újból meghozzák a történeti festészetet, melynek a Piloty-iskola volt legkiválóbb művelője. Piloty nagy tehetség, hatalmas egyén, színérzéke akkor tűnik fel leg-hatalmasabban, ha elődjei, a nazarénusok sápadt képeitől

átmegyünk az ő képeihez. Piloty nagyon tehetséges festő, de nem nagy szellem, ő épp úgy zsoldjába szegődött a «jóérzelmű» királyi tanácsnokoknak, mint előtte sok más apró művész, s a véres csatákban kereste a német nemzet dicsőséges mozzanatait. Az ő decoratív-iránya Makartban érte el végletét; Makart már egészen a színhatások ragyogásában él s képei nagyon közel állanak a látványos színművek finom díszleteihez. Vele halt meg a történeti festészet, abban az értelemben véve e szót, mint a milyenben e korban használták. S jött utána a történeti festészetnek egy surrogatuma, mely sok tekintetben új momentumokkal van tele.

Tulajdonképeni történeti festészeztől a modern művészetben szó sem lehet. Legújabbban nincs egyetlen oly művelője sem, a ki bármily tekintetben magas színvonalon állana. Neuville, Détail. Verescsagint nevezik történeti festőknek. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ezek korántsem veszik tárgyaikat a multból. Képeik a jelenben mozognak, tárgyaik olyanok, mik szemünk előtt játszódtak le s egykor a történelem kiváló mozzanatai lesznek. Ilyenek Verescsagin képei az orosz-török háborúból, mikben a háborúskodás viszonyait mutatja be. Ilyenek Neuville és Détail csataképei a 70-es német-francia háborúból, mik a revanche-eszme dühös vezérczikkei.

Ez elválkozás oka első sorban az, hogy a modern embernek nem imponálnak többé gazdag udvartartások, fejedelmi tornák. Republicánus szellem lengi át a continens nagy részét, szemünk előtt születnek új köztársaságok, mint az «Isten kegyelméből való» királyságok élő czáfolatai. Fejedelmi mindenhatóság nincs már művelt államban s így hiányzik a koronák körül az a gloria is, melyet előszeretettel használtak fel a régibb idők festői. E krónikákat megtöltő külsőségek helyett a nagy nép-psychologia érdekli inkább az embereket, ennek kezére járt a psychológiának hatalmas

föllendülése is, mely új tanulmányforrásokat nyitott a művészeknek. Egyszeriben oknyomozóvá, lélektanivá válik a történetírás és ilyenné válik a történeti festészet is. Nem adnak episodokat nagy csatákból, hanem életképeket, melyek a kort jellemzik. És egyszerű emberek lépnek a ragyogó főurak helyébe, semmi bársonyköntössel, semmi külső cziczomával. Az egész a demokratia szelleme lengi által.

A modern történeti festészet egészen a jelené. Jellemző bélyege a pszichologiai elem, ellentétben a mult történeti festészetének teljesen archaeologiai, krónikás jellemvonásával. Éppen azért csak oly népek körében találkozunk vele, a mely népek a jelenben nevezetes politikai átalakulásban vannak, mint a francziák és németek a 70-es évek óta, vagy az oroszok a török háború idején.

A történeti festészet hanyatlásával kapcsolatban még egy mozzanattal kell leszámolnunk, mely első tekintetre tán csekély jelentőségűnek látszik, de melynek hatása félre nem ösmerhető az egész modern képzőművészetben. Ez a *tragikus*, a *nagyszabású* elem kerülése s a *nyugalom*, a *békés pihenés* hangulatának uralkodása.

Ez elváltozás főjelenségei a *tájkép* mai uralmában tűnnek fel legvilágosabban. Emlékezzünk vissza a cinquecento nagy mestereinek ama mondására, hogy a tájkép nem egyéb hiú játéknál. Souverain módon vetették meg a renaissance idejében s csak éppen arra használták, hogy alakjaiknak háttérrel adjanak. S még ebben is nagyon meglátszik a tájképtanulmányok teljes elhanyagolása, az alakok rajzának és színezésének mértékével mérve valóban nagyon gyöngék Rafael, Michel-Angelo s a többi mesternek tájrészei. A hangulat alig volt irányadó rájuk nézve, sőt százféle változatai iránt alig vala érzékük. A tájkép csak a XVIII. század végén talált szeretetteljesebb művelésre, bár ekkor is alig ment túl bizonyos chablonokon. Csak a XIX. század második

felében léptek föl ama nagy táj- és hangulatfestők, kiknek óriási tehetsége oly remekműveket alkotott, melyek jellemzői az egész modern festészetnek.

A táj- és hangulatkép uralomra jutásával hanyatlani kezdett a festészet azon iránya, mely mozgalmás, tragikus jelenetekkel, *cselekvényekkel* foglalkozott. Más szóval a sok tekintetben objectiv festészet helyébe a *lyrai* jött, s ez nevezetes mozzanat, mert ez szülő oka sok oly iránynak, melyek ma uralkodnak s melyeknek lényegével és elveivel alább fogunk foglalkozni.

Az új festészetnek a tájkép uralmán kívül, a régi tragikai vonással ellenkező karakteristikuma a pszichologiai finomságokba való elmerülés. A tájképben az abszolút nyugalmaság jelentkezik, a hangulatkép mint ilyen teljesen lyrai, a genre pedig finom, subtilis pszichologiai buvárlatokkal foglalkozik, a mi mély összefüggésben áll a modern pszichologia hatalmas föllendülésével. A lyrai és pszichologiai finomságokkal foglalkozó festészet nem áll példa nélkül. Az egész modern irodalom ugyanezen jellemvonást mutatja. Letűnt a bonyodalmás, kalandos regények kora, az epos kihalt, vele halt meg a leíró költészet, a ballada, a költői beszély. Tragoe-diát nem írnak többé, helyébe jött a társadalmi színmű, s ez leginkább az emberi lélek rejtelmes, bonyolult, de sohasem nagy kitörésekben nyilvánuló állapotával foglalkozik, mint Ibsen, ifj. Dumas drámái; sőt annyira megy a pszichologiai rejtelmek kutatásában, hogy jóformán a lélekállapotok csöndes, alig észrevehető átalakulásainak festésévé válik, mint Strindberg drámáiban.

A rejtett pszichologiai tüneményekkel való foglalkozás terén természetesen nagyon idegen növény a történeti festészet. Első sorban azért, mert a múlt nagy eseményei mindig széles, néha egészen durva, nagy contourokban maradtak ránk s hiányzik belőlük sok finom adalék, mely bizonyára

jelentékeny szerepet vitt akkor az esemény létrejöttekor. Másodsorban hiányzik a művész *közvetlen* megfigyelése, mely alapja az igazi pszichológiai elemzésnek.

De ezenkívül a technikai szempont sem kedvez a nagyszabású, mozgalmas történeti festészetnek.

Bemutattuk már, mennyire hajlik a modern művészet a nyugalmas elem felé. Ennek oka a pszichológiai finomságok iránti előszereteten kívül a technikában is fekszik.

Mert a XIX. században végtelenül gazdagodott a művészeti kifejezésmódok tárháza, éppen azáltal, hogy a valóságot iparkodtak bemutatni, s erre okvetlenül bő természeti tanulmányokra vala szükségük. Ezek folytonos gyakorlása a művészek kezeibe adta a rajz és szín fegyvereit. Lehet, hogy a régiek általános, tipikus rajzban felülmulják a moderneket, azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy sohasem volt kor, melyben a művészek oly biztosan látták volna meg a természet ezer finom és rejtett részleteit, mint ma. Az a törekvés, hogy e finom rajzot s színezést a lehető tökélyre fejlesszék, kerültette velök oly dolgok visszaadását, melyek nem nyújtottak nekik elég biztos alapokat. Ilyen vala például a mozgások visszaadása, mely csak pillanatnyi benyomás megőrzésén alapulhat, a nélkül, hogy a mozgás elmúltával ellenőrizhetné a művész a rajz és színezés megfelelő voltát. Nyugodalmassb tárgyakkal nagyon is megvan e technikai szabatosságra való törekvés elérésének lehetősége, s azért kerülték a mozgalmas képeket, mikről a priori tudták, hogy nem adhatják vissza teljes szabatossággal.

Az előbbiekkal együtt a technikai szempont is döntő szerepet játszott a történeti festészet elhanyagolásánál. Ez a szempont viszont hozzájárult ahhoz is, hogy a modern művészet oly nagy mértékben vette magába a lyrai elemet s előszeretettel keresi a pszichológiai finomságokat.

A lyrai és pszichológiai elemek egész sor új jellem-

vonással gazdagítják a modern festészetet, oly dolgokkal, mikkel a régi nem dicsekedhetik. E két elem uralomra jutása egyszerre kizárja az ünnepélyes külsőségekben való tetszelgést, mint a milyen a régi világ sok műve, és oly elemet visz be a művészetbe, mely a régiből nagyon érezhetően hiányzik s a mit festői nyelven *érzésnek* neveznek.

A régiek ünnepélyesek, tógában szeretnek járni. A modernnek sokkal inkább törekednek belső, titkos érzéseik kifejezésére, mint a kép külső megjelenésére. A régiek a colosalist, az impozánst szerették, a modernek a finomságokat, a rejtett gyöngyöket. A modernek inyenczek. A mint a zenében előkeresik a finom egyéni érzést, úgy teszik a festészetben is. Náluk minden egyémi, az egyén hangulatából kiinduló; a régieknek nincsenek ily lyrai hangulataik. Idegeik sokkalta <erősebb szeszre> vágyódnak. Az ő poézisük az Olympusra ment ideáljaiért, s ezek természetfölöttiek, kevés közük van a földhöz. A moderneké egészen földi. A régiekben sok a heroikus elem, őket véres csaták, embernyúzó hősök, fél-istenek s lantoló Apollók hevítették, azután az egyház és állam fejedelmei, azok pompája, szertartásaik ünnepélyessége. A régi művészet emberfölötti, az új emberi. Amazok olyanokul adták elő embereiket, a milyeneknek szerették volna, emezek ellenben úgy adják, a milyeneknek látják. A régiek azonkívül inkább foglalkoztak az athleta-testtel, a modernek a finom, érző lélekkel.

És végül a régieknél mindig erősen érvényesült egy törekvés: az absolut szép keresése. Ez ma már teljesen megszűnt, s a szépnak legfőbb kriteriumává a művész egyéni felfogása lett.

Ezen különbségek taglalása után áttérhetünk a modern művészet irányainak elemzésére.

Lyka Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLAMJOGI TANULMÁNY.

— Második közlemény. —

A mondottak szerint sem oly képviseletet nem fogadhatunk el, mely rendek, érdekcsoportok vagy osztályok szerint van összeállítva, sem az általános szavazatjogot, sem a censuson alapuló választási rendszert. Mind e módozatok — eltekintve más hiányoktól — nem biztosíthatják szerintünk ama cél elérését, melynek pedig választásoknál első sorban kell tekintetbe jönnie, azon czélt t. i., hogy oly képviselőház alkottassék, mely a nemzet legjelesebbjeiből áll.

Már mondtuk, hogy a választótól leginkább két tulajdonság követelendő: belátás és hazafiság. Arra nézve, hogy ez utóbbi megvan-e valakiben, nem létezik bár csak némileg megbízható általános ismérv; ellenben az elébbit meg lehet állapítani, habár nem is mindig kétségtelenül, de legalább megközelítőleg. Vajjon miért volna lehetetlen, az adófizetés helyett az intelligentiát a választási rendszer alapjául fölvenni? Hisz ez kétségtelenül jobb biztosíték arra nézve, hogy a választók helyesen és értelmesen fogják alkalmazni szavazatjogukat. Oly választási rendszer ellen, mely az értelmiségre van fektetve, nem is lehetne felhozni azon ellenvetést, hogy belső ellenmondást foglal magában az oly eljárás, mely, *Ahrens* szavai szerint, erkölcsi minősítvényt

(függetlenséget, műveltséget, szilárd gondolkodást) mennyiségileg adóhányadok alapján akar megállapítani. *Stuart Mill* igen helyesen jegyzi meg: «nem használhat, hanem csakis árthat, ha az ország alkotmánya ugyanannyi politikai jelentőségben részesíti a tudatlanságot, mint a műveltséget». Azért a szavazatjognak az értelmiség alapján leendő szabályozását legkevésbé sem óhajtjuk akként keresztülvinni, mint Mill ajánlja, t. i. oly módon, hogy a művelt osztályokhoz tartozó választó, értelmiségének fokához képest, több szavazattal ruháztassék fel. Mill azon eszméje, hogy a beadott szavazatok, miután kétségtelenül különböző értékkel bírnak, nemcsak megszámitandók, hanem mérlegelendők is, mindenesetre nagyon plausibilis és figyelemreméltó. Tagadhatatlanul nagy anomáliának tekintendő, hogy ott, hol fontos politikai kérdésekről van szó, a műveltség magaslatán álló s az államélet szükségleteivel teljesen ismeretes választó szavazata egy parányival sem bír nagyobb súlylyal, mint a merőben műveletlen választóé, ki alig tud olvasni és írni. Hanem a Mill-féle *plural vote system* gyakorlatilag épp oly nehezen, vagy éppen nem valósítható meg, mint sok más az újabb angol radicalismus által tett javaslat, pl. a nők szavazatjoga, a fejadó behozatala stb.

Ennélfogva oly választási rendszer behozatalát kívánjuk, mely bizonyos *szellemi census* alapján van fölépítve s mely egyfelől eléggé szűk, hogy a döntő befolyás csakugyan a műveltebb elemek számára biztosíttassék, de másfelől eléggé tág, hogy a nép túlságos nagy része a szavazatjogtól meg ne fosztassék. Hogy ily választási rendszer is nem egy hibát fogna felmutatni, bizonyos, de épp oly bizonyos az is, hogy az ajánlott rendszer legalább rosszabb nem volna a jelenleg uralkodó adócensus rendszerénél.

Vajjon a nép súlyosabban érezné-e a szellemi censust, mint az adócensust? Azt hiszszük, hogy nem. A közönséges

műveletlen ember rendszerint készségesen meghajol a tudás előtt. Oly dolog eldöntését, melyet föl nem ér eszével, szívesen átengedi a «tudós» uraknak, kik ahhoz jobban értenek. Egyszerű észjárása belátja, hogy «tanult» szomszédja az ily kérdésekbe inkább beleszólhat, mint ő, de azt már nehezen fogja átlátni, hogy János és György szomszédjai, kik épp oly sokat, vagy épp oly keveset tanultak és tudnak, mint ő, a választási jogban részesülnek, csupán csak azon oknál fogva, mivel ők 10 frtot fizetnek évi adó fejében, ő pedig csak 9¹/₂ frtot.

De vajjon nem lenne-e más tekintetben veszélyes az oly választási rendszer, mely az értelmiségre van alapítva? *Hillebrand Károly* a következő, nem igen biztató megjegyzést teszi: «Francia- és Angolország egész modern története igazolja, hogy a haladás az oktatásban mindinkább képtelenné teszi az emberek nagy tömegét politikai kérdések eldöntésére, hogy a nagyvárosi munkás, ki olvasni és írni tud, egyfelől a túlkövetelő irígység, másfelől pedig a legszejtesebb és legfelületesebb elméletek által vezéreltetik, midőn valamely politikai kérdés eldöntéséről van szó, míg a tudatlan földmivelő, ki a szokást, ösztönét, érdekét követi, sokkal hamarabb találja el az igazat». Vajjon a szelleműs író, midőn e szavakat talán a kedvetlenség egy pillanatában írta, nem ment-e kissé igen messze? Maga azon tény, hogy a munkások, különösen nagyvárosokban, hovatovább képtelenekké válnak politikai kérdések érettebb felfogására, fájdalom, nem vonható ugyan kétségbe: de vajjon ennek okát csakugyan az oktatásban való haladás képezi-e? vagy pedig bizonyos másnemű okok egész láncolata s ezek között leginkább ama szüntelen agitációnak földalatti munkája, mely rendszeresen fölingerli az irígységet s szakadatlanul szítja a felsőbb osztályok elleni gyűlöletet a munkás keblében. S azután — ezek az úgynevezett felsőbb osztályok! Valóban az embernek, ha

nem is tartozik a munkás osztályhoz, föllázadva kell elfordulnia ama látványtól, melyet egy mai nagyvárosban a haszon-talan börzelovagok, a félvilág hősnői, a fiatal nemesek, a felszínre jutott parvenük gazdag csemetéi stb. nyújtanak. Vajjon a nagyobb oktatásnak tulajdonítandó-e, ha a munkás mindezeket látva, elvégre elhiszi vezetőjének, hogy vannak elegenden, kik az emberi társadalmon csak élődnek!

Nem lehet e sorok feladata, a választási reform részletesen kidolgozott tervezetét adni. De legalább reá kell mutatnunk ama figyelemre méltó javaslatra, melyet *Schvarcz Gyula* «Államintézményeink és a kor igényei» című munkájában tett s melyet röviden a következőkben foglalunk össze:

Az activ választóképesség föltételei különbözök a városokban és a vidéki kerületekben.

Városokban általános föltételek: magyar állampolgárság, betöltött 24-ik életév, feddhetetlenség és gazdasági önállóság. Választók pedig: a) a volt országos képviselők, a tudományos akadémia és a felsőház tagjai, a törvényhatósági tisztviselők, továbbá mindazok, kik magasabb tudományos szakképzettséggel bírnak: tanárok, lelkészek, orvosok, ügyvédek, mérnökök, erdészek, mezei gazdák stb.; b) mindazok, kik a város területén legalább öt év óta saját vagy hitestársa és saját nevére írt házzal bírnak, ha olvasni és írni tudnak; c) mindazok, kik legalább öt év óta önálló ipari vagy kereskedelmi üzletet folytatnak, ha írni és olvasni tudnak.

A *vidéki kerületek* összes lakossága két csoportra oszlik. Az elsőhez tartoznak mindazok, kik fensőbb tudományos szakképzettséggel bírnak vagy egyáltalában egyetemi tanfolyamot végeztek; továbbá a fogalmazói szakban alkalmazott állami tisztviselők, a törvényhatósági tisztviselők szolgabírói rangon felül, lelkészek, kik a theologiai tanfolyamot egyetemen végezték, végül a törvényes minősítéssel bíró

tanárok és tanítók. A második csoporthoz tartozik az összes többi vidéki férfi lakosság. E csoportra nézve a választóképeség föltételei: az állampolgárság, 25-ik életév, legalább két évi állandó lakás a kerületben, feddhetetlenség, gazdasági önállóság, végül írni és olvasni tudás. A ki írni és olvasni nem tud, csak akkor lehet választó, ha' az illető kerületben legalább 10 év óta saját vagy neje és saját nevére írt ingatlannal bír.

A városi választók, továbbá a vidéki választók közül azok, kik az első csoporthoz tartoznak, közvetlenül választanak; a vidéki kerületek azon választói pedig, kik a második kategoriához tartoznak, csak közvetett választási joggal bírnak, a mennyiben községenként annyi közvetett választót választanak, a hány közvetlen vagyis az első kategoriához tartozó választója van az illető községnek.

Habár feltétlenül nem is fogadhatjuk el ezen érdekes reform-javaslat minden egyes tételét, mégis elég méltónak tartjuk ezt a tervezetet arra, hogy komoly megbeszélés tárgyát képezze.

De visszatérve ezen talán igen hosszas elméleti fejtegetések után az 1874-beli választási törvényhez, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy annak az *activ választói jogra* vonatkozó tételei a legkülönbözőbb s egymással gyakran semmi összeköttetésben sem álló intézkedések tarka vegyületét képezik.

Az *activ* választási jog általános föltételei: állampolgárság, férfi-nem, az életkor betöltött 20-ik éve. Az utóbbi intézkedést teljességgel nem helyeselhetjük. Még az általános szavazatjog hazájában, Franciaországban is a 21-ik év követeltetik s hogy igen sokan még azt sem tartják elegendőnek, bizonyítja azon tény, hogy a versaillesi nemzetgyűlésben 1874-ben beadott oly javaslat, hogy a 21-ik év helyett a 25-ik tétessék, csak néhány szavazattal maradt kisebbség-

ben. Különbö a 21. évknek van némi jogosultsága Franciaországban, mert a polgári nagykorúság a Code Napoléon szerint ez évvel veszi kezdetét. Magyarországon pedig a magánjogi nagykorúság a bevégzett 24-ik évvel kezdődik, s kétségtelenül nagy anomaliának tekintendő, hogy a törvény oly egyént, kit nem tart elég érettnak arra, hogy saját magánügyeit önállóan rendezze, eléggé érettnak jelent ki arra, hogy fontos országos ügyekben szavazattal bírjon. Ennélfogva nálunk a 24-ik év mutatkozik legczélszerűbbnek, annál is inkább, mivel a választási törvény 10. §-a úgylis az atyai, gazdai vagy gondnoki hatalom alatt levőket kizárja a választási jogból.

Kizáratnak még a hadseregben tetteg szolgáló katonák (tengerészek, honvédek), a pénzügy-, adó- és vámórség legénysége, a csendőrók és a rendőrók legénysége, továbbá azok, kik büntett vagy vétség miatt elítéltettek vagy vizsgálat alatt vannak, a büntetés, illetteg vizsgálati fogság tartama alatt, továbbá a vagyónbukottak, a míg a csőd meg nem szüntettetett, végül azok, «kik az összeirást, illetteg a kiigazítást megelőző évre a választókerületben fizetendő egyenes adójukat le nem fizették». (12. §. 5. p) A vagyónbukottakra nézve *Mohl* nem helyesli a német birodalomban is fennálló hasonló intézkedést, mely helyett inkább azt kívánta volna, hogy a kizáras csak a vagyónbukott elítéltetése esetén következzék be, de akkor örökre. Ez az ellenvetés nézetünk szerint alaptalan. Mert ha elfogadtatik az az elv, hogy kizárandók mindazok, kik személyökre vagy vagyónukra nézve önállósággal nem bírnak, akkor nincs ok arra, hogy éppen csak a vagyónbukottak kedvéért történjék ez elv alól kivétel. Hasonlóan csak helyeselhetjük az adóhátralékosok kizáratását, de a törvény ezekre nézve oly intézkedést is tartalmaz, melyet felette igazságtalannak és indokolatlannak kell tekintenünk. A választási törvény feletti parlamentáris vitában az ellenzék egyáltalában megtámadta

az adóhátralékosok kizárását; mondatott, hogy a választási törvényt nem szabad az adóvégrehajtás eszközévé lealázni. Ez a felfogás nem helyes. Ellenkezőleg, oly választási rendszerben, mely az adócensusra van alapítva, az adóhátralékosok kizárataása elvileg jogosultnak tekintendő. Mert ha azon járulék, melylyel az egyes az államterhekben részt vesz, adja meg a választói jogot, akkor okvetlenül szükséges, hogy az lerovatott legyen, mert nem a pusztá kötelezettség az államterhekhez való hozzájárulásra adja meg a szavazatjogot, hanem e kötelezettség teljesítése. De semmi esetre sem helyesíelhető azon további intézkedés, hogy a törvény az adótarozás levonását csak abban a választási kerületben követeli, melyben az illető szavaz. Ezáltal első sorban a nemesség van pártolva, még pedig igazságtalanul. Éppen nem ritkák nálunk az oly esetek, hogy nagybirtokosok, kik ezerekre menő összegekkel hátralékban vannak, szavazatjogukkal mégis élnek, hacsak lerótták a hátralékot azon választási kerületben, hol szavaznak.

Mielőtt a censusra vonatkozó intézkedéseket közelebb-ről szemügyre vennők, szükséges előbb érinteni a törvénynek egy oly tételét, mely nem ok nélkül szolgáltatott alkalmat heves megtámadásokra.

Mindazon nemesek t. i., kik az 1848-ik év óta 1872-ig valamely választó-lajstromba fel vannak véve, ezentúl is megtartatnak a szavazatjog élvezetében, még pedig minden tekintet nélkül valamely censusra vagy egyéb minősítésre, tehát kizárólagosan régi nemesi kiváltságuk alapján.

Ismert dolog, hogy Magyarország régi rendi alkotmánya alapján, mely Verbóczy határozott szavai szerint «nép» alatt politikai értelemben csakis a főpapokat, főurakat és más nemeseket (1608 óta a szabad királyi városokat is) értette, a két első rend, t. i. a főpapok és mágnások személyenként, a két utóbbi rend (köznemesek és szabad királyi városok)

pedig választott képviselőik által vettek részt az országgyűlés tanácskozásaiban. Régi szokás szerint, mert törvény erre vonatkozólag nem létezett, minden megye rendszeren két képviselőt küldött. Választási joggal pedig minden megyebeli felnőtt nemes bírt. Midőn 1848-ban a rendi alkotmány s avval együtt a nemesek kizárólagos választási joga megszűnt, az 1848: V. t.-cz. mégis meghagyta méltányosságból ezt a jogot mindazon nemeseknek, kik azt 1848-ig gyakorolták vala, ha nem is bírtak azon minősítvényvel (birtok, műveltség, adócensus), melyhez különben a választási jog köttetett. Midőn az absolutistikus korszak megszűntével a magyar országgyűlés újból megkezdte működését, az 1848-iki törvény említett intézkedése merőben ferdén magyarázta. Összeírták t. i. nemcsak azon nemeseket, kik már 1848-ban gyakorolták a választási jogot, hanem egyáltalában mindazon nemeseket, kik a 20-ik évet elérték. És az így történt az 1861., 1865., 1869. és 1872-ben foganasított összeírásoknál. A kormány pedig, mely kétségtelenül jogosítva lett volna rendelet útján megszüntetni e visszaélést, azt hallgatag szentesítette.

Az új választási törvény (1874-ről) véget vet ugyan e visszaélésnek, legalább jövőre nézve, a mennyiben határozottan kimondatik, hogy ezentúl a census vagy másnemű törvényes minősítvény hiányában csak azon nemesek lehetnek választók, kik az 1872. évig valamely választó-lajstromba föl vannak véve. Nincs kifogásunk azon elv ellen, hogy azok, kik valamely politikai jogot, mint például a választási jogot, valaha egyszer *de jure* élvezték, e jog élvezetében személyekre nézve méltányosságból, a véghezvitt reform után is megtartandók. Hanem ily méltányosságnak szerintünk nincs helye oly esetekben, midőn az illetők ama jogot nem *de jure*, hanem csak valamely *abusus* alapján nyerték. Ennélfogva eltévesztett és indokolatlan intézkedésnek tekintjük azt,

hogyan az új törvény meghagyta a választási jogot azon nemeseknek, kik 1848 után helytelenül vétettek fel a választólajstromokba.

De a mondottakhoz hozzájárul még az is, hogy ama méltányossági elv épp oly következtelenül mint igazságtalanul, újból csakis a nemesekkel szemben alkalmaztatott. T. i. az új választási törvény szerint nagyon sok iparos, háztulajdonos stb., kik 1874-ig törvényesen élvezték a választói jogot, jövőre elesnek e jogtól, minthogy az új törvény magasabb censust állít fel. Ha már méltányosságból meghagyatott a választói jog a nemeseknek, akkor a legegyszerűbb igazságosság megkövetelte volna, hogy egyáltalában mindazok részesüljenek e kedvezményben, kik 1872-ig e jogot tényleg élvezték. De még kirívóbb színben tűnik fel ez intézkedés igazságtalansága, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1872-ig történt összeírásoknál a nemesek legnagyobb része, a mint mondatott, csak az 1848-iki törvény ferde magyarázata alapján, tehát törvényellenesen jutott a lajstromba, míg az iparosok stb. összeírásánál ily visszaélés nem történt, s mégis amazokra nézve a választási jog ezentúl is fentartatik, emezekre nézve pedig nem. Valamely jog törvényellenes élvezete a véghezvitt reform után is «méltányosságból» védelmeztetik, a tökéletesen törvényes élvezetnek pedig hasonló méltányosságra nincs igénye!

A ki hazánk viszonyait nem ismeri s a ki például nyugat-európai viszonyok szerint itéli meg ezt a kérdést, nem fog annak nagy gyakorlati fontosságát tulajdonítani. Hisz a nemesek száma valamely országban egyáltalában jóval csekélyebb szokott lenni, semmint a többi állampolgárok nagy tömegével szemben nagyobb numerikus súlylyal bírna, s azonkívül igen ritkák lehetnek az oly esetek, hogy valamely nemes, mérsékelt census mellett, ne bírna a közönséges minősítvénynyel, mely a szavazótól rendesen megkivántatik. Mindez igaz lehet Európának

bármely más államában, csak nálunk nem. Nálunk vannak nem csak egész falusi községek és mezővárosok, de sőt egész országrészek, melyeknek törzslakosai a nemesi joggal fel voltak ruházva. Hogy mily rendkívüli fontossággal bír eme kérdés, azonnal kiviláglik azon egy adathból, hogy Erdélyben 1872-ben összesen 121,415 választó iratott össze, még pedig 40,519 a törvényes minősítvény és 80,896 a nemesi jog alapján; vagyis ez utóbbi czímen az összes választók 66,6 százaléka választott. Igaz ugyan, hogy ezeknek bizonyos töredéke a nemesi jog nélkül is választói képességgel bírt volna, miután kétségtelenül sok oly nemes vétetett fel a régi jog alapján a választók rovatába, kik birtok, adócensus vagy műveltség alapján már birtak választói képességgel. De még így is rendkívül nagy azoknak száma, kik csupán csak a régi jog alapján választanak, kik tehát e nélkül szavazattal nem bírnának. Így pl. Csikszéknek 106.038 lakossal az 1872-iki összeírás alkalmával 15000 választója volt és ez a nagy szám a régi jog megszüntetése esetén és 10 frtnyi adócensus alkalmazásával — ennyi körülbelül az új 1874-iki törvény átlagos censusa — lepad 1729 választóra. Összehasonlítjuk ezzel Brassó vidék megfelelő adatait, hogy olvasóink fogalmat nyerjenek azon valóban hihetetlen különbségekről és anomaliákról, melyek Erdélyben léteztek és — léteznek. Brassó vidékén (lakosság 83,090 lélek) 1872-ben 3076 válaszó iratott össze. És e szám, a régi jog megszüntetése mellett s 10 frtnyi census alkalmazásával 8134 választóra emelkednék!

És az új 1874-beli törvény allandóvá teszi ezen anomaliákat hosszú évek során át, mindaddig t. i., míg az 1872-ben összeírt választó-nemzedék ki nem hal.

Áttérünk már most törvényünk azon részletes intézkedéseire, melyek a censusra s egyáltalában a választói képességre vonatkoznak, s melyeket, eltérőleg a törvény szövegétől,

hol nem igen rendszeresen vannak összeállítva, következőképen osztályozunk:

1. Szabályok, melyek az egész államterületen (Horvátország kivételével) érvényesek.

Választási joggal bírnak:

1. városokban azok, kik oly házat bírnak, mely házadó alá eső legalább három lakrészt foglal magában;

2. hasonlóan városokban azon földbirtokosok, kik legalább 16 frt tiszta jövedelem után fizetnek földadót;

3. különbség nélkül mindenütt (tehát városokban és falusi községekben) azon házbirtokosok, kik 105 frt tiszta évi jövedelem után fizetik a házbéradót;

4. kik földbirtokukból vagy saját tőkéjükből, vagy mindkettőből együttvéve eredő legalább 105 frt évi jövedelem után vannak államadóval megróva;

5. kik mint kereskedők vagy gyárosok legalább 100 frt évi jövedelem után vannak államadóval megróva;

6. kik mint kézművesek, városokban legalább 105 frt évi jövedelem után, községekben pedig legalább egy segéd után fizetnek jövedelmi adót;

7. kik önálló anyagi vagy szellemi hivatásukból folyó legalább 105 frt évi jövedelem után fizetnek kereseti adót;

8. kik megszabott fizetések, járadékok stb. után fizetik a IV-ed osztályú kereseti adót, ha az adó alá eső állandó évi járadék legalább 700 frt. Az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőknél, ha 500 frt évi fizetés után vannak kereseti adóval megróva;

9. jövedelmükre való tekintet nélkül: a Magyar Tudom. Akadémia tagjai, a tanárok, akadémiai művészek, tudorok, ügyvédek, orvosok, közjegyzők, mérnökök, sebészek, gyógyszerészek; az okleveles gazdák, okleveles erdészek és okleveles bányászok; végül a hivatalos alkalmazásban levő lelkészek, segédlelkészek, iskolatanítók, kiseddévők és községi jegyzők.

II. *Szabályok, melyek csak a tulajdonképeni Magyarország számára (tehát Erdély kivételével) érvényesek.*

1. Nagy- és kisközségekben választói joggal bírnak azok, kik urbéri értelemben vett $\frac{1}{4}$ telket, vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot kizáró tulajdonúl, vagy hitveseikkel s illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen bírnak. Az oly községekben pedig, hol urbériség nem létezett, $\frac{1}{4}$ urbéri telekkel hasonló kiterjedésű birtoknak a legkevesébbé megrótt $\frac{1}{4}$ urbéri telek a szomszédságban fekvő azon községből tekintendő, melyben a föld értékére befolyással bíró viszonyok a kérdésben forgó község viszonyaihoz képest leginkább hasonlóak.

2. A polgárosított határőrvidék bekebelezett részeiben tíz, 1600 □-öles hold művelés alatti földbirtok tekintendő $\frac{1}{4}$ urbéri telekhez hasonló birtoknak.

3. A régebben Erdélyhez számított megyékben (partes), továbbá a Jászkun- és Hajdú-kerületekben nyolcz 1200 □ öles hold művelés alatti birtok tekintendő $\frac{1}{4}$ urbéri telekhez hasonló birtoknak.

III. *Szabályok, melyek csak Erdélyben érvényesek.*

Nagy- és kisközségekben választók:

1. kik a jelenleg fennálló földadó-kataster alapján 84 frt, ha pedig I-ső osztályú adó alá eső házzal bírnak 79 frt 80 kr. és ha házuk II-od vagy magasabb osztályú adó alá esik, 72 frt 80 kr. tiszta jövedelem után fizetnek földadót;

2. kik föld-, ház-, I-ső vagy III-ad osztályú jövedelmi adó alá eső, legalább 105 frt évi tiszta jövedelem után fizetnek állami adót;

3. mindenik község, mint olyan bír választási joggal, a mennyiben egy vagy két szabadon választott képviselő által vesz részt a választásban. Még pedig mindazon községek, melyek a nemeseken kívül legalább 100 füstöt számlálnak, két választót, kisebb községek egy választót küldenek a választási urnához.

Ezek tehát új választási törvényünknek a választási jogra vonatkozó szabványai. Tarkáknak csakugyan elég tarkák. Ha *Waitz György*-nek igaza van, midőn azt mondja, hogy a különböző választási rendszerek megítélésénél az egyszerűnek határozottan elsőbbség adandó az összetett és mesterséges felett, akkor a mi választási rendszerünk bizonyára nem fog első helyen állani. Sehol a világon nem létezik választási rendszer, mely mesterkélttség, nehézkesség és czélszerűtlenség tekintetében a magyarral versenyezhetne.

Hogy ez az ítélet nem túlszigorú, ki fog tűnni a következő rövid előadásból. Ezúttal csak a főbb pontokra szorítunk, melyeknek megvilágítása egyszersem meg fogja könnyíteni az egész törvény kellő felfogását.

Magyarország kiválóan agricultur állam. Ennélfogva a népesség nagy tömegére nézve leginkább tekintetbe jönnek választási törvényünk azon intézkedései, melyek a választási jogot a falusi községekben szabályozzák. Már pedig a tulajdonképeni Magyarországon (Erdély nélkül) választási joggal nagy- és kisközségekben azok vannak felruházva, kik $\frac{1}{4}$ urbéri telekkel, vagy ehhez hasonló kiterjedésű fekvőséggel bírnak.

Ennél szerencsétlenebb intézkedést nem lehetett volna az 1848. évi V. törvényezikkből átvenni az új választási törvénybe.

Nem szükséges az urbéri telek lényegét, eredetét és jogi, valamint gazdasági természetét bővebben megvilágítani. Csak megjegyezzük, hogy az urbéri telkek, tekintve kiterjedéseket, a különböző megyékben nagyon eltérők voltak egymástól. Az 1836 : V. t.-cikkhez csatolt táblázatokban az urbéri telkek nagysága, kivéve a réteket, mindenik megyében holdszám szerint van kilüntetve, de megjegyzendő, hogy a különböző országrészekben a hold maga különböző kiterjedésű volt. Bizonyos megyékben a hold 1000, másokban 1200

és 1300 □ ölből állott, egyebütt pedig 1600, sőt 2000 □ ölből. Az ilyformán változó kiterjedésű holdak szerint megállapított telkek azonban még ugyanazon megyében is változtak a föld termékenységéhez képest, s így mindenik megyében több osztály volt felállítva. Trencsénmegyében például négy osztály létezett; az 1-ső osztályú egész telek 16 hold (à 1200 □ öl), a 2-ik osztályú 18 hold, a 3-ik 20 hold, a 4-ik 22 hold szántóföldből állott, mihez még hozzájárult 6—8 kaszáló.¹ A megyén belől mutatkozó különbségek lehetőleg a termékenység különbségén alapultak, a mennyiben a jobb földből kevesebb, a rosszabból pedig több kivántatott meg egy telekre és ezt csak helyesnek és okszerűnek mondhatjuk. Hanem ez az okszerűség teljesen hiányzik azon különbségekre nézve, melyek az egyes megyék között fenforogtak. Így pl. Bihar-, Borsod-, Aradmegyében az urbéri telek 44 holdból állott, sőt másokban, pl. Bács- és Békésmegyében 60 holdból. Már pedig mindenki tudja, hogy Arad-, Bács- és Békésmegye nemcsak Magyarország, de mondhatni Európának legaldottabb termő vidékei közé sorozhatók, melyekkel az északi megyék legtávolabbról sem vetélkedhetnek. S daczára annak, az, ki pl. Bácsmegyében 14½ hold kitünő földdel bír, ki van zárva a szavazatjogból, míg Turóc- vagy Trencsénmegyében már 5½ holdnyi sovány birtok biztosítja a választói képességet. A képviselőházban törvényünk felett folyt vita közben egyik szónok, a nélkül, hogy valaki megczáfolta volna, azt állította, hogy Magyarország északi vidékein egynegyed telket mindenütt 400 frtért lehet megvásárolni, míg ugyanennyi a déli részekben 4000—6000 frtot ér.

Az 1848-iki törvényhozás örökre megszüntette a jobbagsági viszonyból eredő földterheket s megadta a volt

¹ Kaszálónak vétetett oly rétdarab, melyen esztendőnkint a sarjút be nem tudva, egy szekér széna megterem.

jobbágyoknak a szabad tulajdonjogot az urbéres telkekre. Ennélfogva a törvényhozás már 1848-ban nem járt el egészen következetesen, midőn a választási jog alapjául az urbéri telket vevé föl, melynek eltörlését éppen kimondta volt. Hanem ez a következetlenség 1848-ban megbocsátható volt, hisz az akkor hozott «ideiglenes» választási törvény csak az azon évben foganatosítandó választások számára hozatott, s az urbéri telkek akkor de facto még fennállottak, miután a földtehermentesítés még csak elvben volt kimondva, de nem volt keresztülvive. De ha 1874-ben, tehát 26 évvel később, midőn a földtehermentesítés már régóta be volt fejezve, s midőn a mai nemzedéknek alig van fogalma az urbéri telek mivoltáról, mégis ez utóbbihoz köttetett a választói képesség, úgy ez az anomália legfeljebb akkor volna megbocsátható, ha az urbéri telek a választói jognak oly kitünő alapját képeznék, hogy annak helyébe czélszerűbb substratumot nem lehetne feltalálni. Már pedig ez utóbbit bizonyára senki sem fogja állítani; ellenkezőleg meg vagyunk győződve arról, hogy czélszerűtlenebb substratum alig képzelhető, mint az urbéri telek, mely ma már nem létezik, mely a különböző megyékben olyannyira változik s mely tökéletesen feledékenységbe ment földmérték szerint állapítandó meg, s melynél végül oly nagy ellentétek fordulhatnak elő.

Egészen másként van szabályozva a választási jog Erdély községeiben. Miután Erdélynek igen nevezetes részében jobbágysági viszony sohasem létezett, lehetetlen volt 1848-ban az anyaország mintájára a választói képesség alapjául az urbéri telket venni fel, s így határozatott, hogy községekben az birjon választói joggal, ki az akkor fennálló egyenes adók fejében legalább 8 pengő forintot (= 8 frt 40 kr. o. é.) fizetett. Ez összegben azonban be nem számítatott az akkor fennálló fejadó. Miután 1874-ben az új választási törvény hozatalánál föelvként elfogadtatott, hogy a régebbi

1848-beli törvények csak kiegészítendők s mindenekelőtt a censusra vonatkozó korábbi intézkedések lehetőleg megtartandók, oly tiszta földhozadék vétetett alapul, mely a régi censusnak, azaz 8 frt 40 kr-nak megfelelő volt. Ez ellen, ha már egyszer elfogadtatott amaz elv, nem akarunk kifogást tenni. De ha a törvény 84 frtnyi tiszta hozadékot állít fel olyannak, mely 8 frt 40 krnyi adókötelezettségnek megfelel, úgy ez betűszerint ugyan helyes, de tényleg 84 frtnyi tiszta földhozadék után nem 8 frt 40 kr., hanem 18 frt 48 kr. fizettetett 1874-ben földadó fejében.¹ Ugyanis az 1868-ban hozott telekadótörvény szerint Erdélyben az összes földadótartozás a tiszta hozadék 22 százalékát képezi, hanem ebből csak 10% neveztetik telekadónak — törzsadónak, 12% pedig «földadóptléknak». Azt hisszük, hogy ez elnevezés az adófizető erszényére nézve édes kevés különbséget tehet. Ha már most a tiszta hozadék 10 százalékát tekintjük telekadónak, akkor azon furcsa eredményre jutunk, hogy a földadó 1874-ben sokkal kisebb volt, mint azelőtt 26 évvel, vagyis, hogy 1874-ben kétszer oly nagy birtok kívántatott meg arra, hogy valaki 8 frt 40 kr. telekadót fizessen, mint 1848 előtt, holott minden ember tudja, hogy azóta a telek értéke nálunk legalább megkétsze-

¹ A fent előadottak számára alapul vétetett a telekadónak 1874-ben, vagyis a választási törvény hozatala idején érvényben volt állapota, mely szerint, a mint mondatott, az erdélyi részekben a kataszteri tiszta jövedelem 22%-a (még pedig 10% mint állami földadó, és 12% mint földtehermentesítési pótlék) szedetett be. Azóta a földadó kulcsa az 1881: XL., illetőleg 1883: XLVI. t.-cz. alapján Erdélyben fölemeltetett, a mennyiben a kivetési kulcs a magyar állam egész területére nézve az *állami adóra* vonatkozólag a kataszteri tiszta hozadéknak $17\frac{1}{10}\%$ -ában, a *földtehermentesítési járulékra* nézve pedig ennek $8\frac{4}{10}\%$ -ában s így összesen $25\frac{5}{10}\%$ -ában állapított meg. Ennélfogva jelenleg — 1892-ben — a törvényben megállapított 84 frtnyi tiszta földhozadék után összesen 21 frt 42 kr. fizetendő adó, illetve pótlék fejében. Az anomalia tehát ma még nagyobb, mint 1874-ben.

reződött. Különben e kérdések részletesebb előadása megkívánná, hogy a mai, valamint az 1848 előtti szövevényes adóviszonyok behatóbb tárgyalásába bocsátkozzunk. Tény az, hogy 1874-ben Erdélyben a telek tiszta hozadékának nem 10, hanem 22 százalékával volt megadóztatva, s hogy ha törvényünk ezt figyelembe akarta volna venni, akkor nem 84 frt, hanem csak 35 frt 50 krnyi tiszta katastrális hozadékot kellett volna követelnie. Ez okon Erdélyben a census sokkalta nagyobb, mint az anyaországban, hol igen sok helyt $5\frac{1}{2}$ holdnyi birtok követeltetik, melynek összes adótartozása korántsem tesz 8 frt 40 krt, annál kevésbé 18 frt 48 krt. E roppant magas censussal éles ellentétben áll törvényünk azon további intézkedése, hogy *városokban* már oly földbirtok adja meg a választói képességet, melynek 16 frt évi tiszta hozadéka van s mely törvényünk felfogása szerint 1 frt 60 kr. telekadóval van megróva. A ki azonban — csodálkozva — azt hinné, hogy törvényünk ezáltal a városi polgári elemet akarta volna pártolni, az nagyon tévedne, mert ez az intézkedés csak az úgynevezett «külvárosiak» ochlokratikus elemének szolgál előnyére.

Felvilágosításra szorul még törvényünk azon sajátos intézkedése, mely szerint Erdélyben a községek, mint olyanok, választói jogot élveznek, melyet két vagy egy választó által gyakorolnak a szerint, a mint 100-nál több vagy kevesebb «füstöt» számlálnak. Ez az intézkedés az 1848: II. erdélyi törvényczikkéből vétetett át. Már említettük, hogy ez a törvény 8 pengő forintnyi censust hozott be, a mi az akkori viszonyokhoz mérten rendkívüli nagy összeg volt. Tehát előrelátható volt, hogy ily magas census mellett számos községnek egyetlen egy választója sem lesz s így mindenik községnek megadatott a közvetett választói jog. «Füst» alatt az önálló háztartás értendő.

Bizonyosan feltűnő, hogy a választási törvény fent

közölt szabványaiban bizonyos meghatározott adótétel, mint census, sehol sem fordul elő, hanem a törvény mindenütt csak bizonyos évi tiszta jövedelemről szól, mely az egyik vagy másik egyenes adóval meg van róva. Ha már egyszer a választói képességet anyagi alapra fektetjük, akkor nem lehet kifogásolni azt, hogy a törvény nem határozott adótételt, hanem bizonyos jövedelmet követel. Sőt mondhatni, hogy szigorúan véve mindenütt, hol adócensus van behozva, nem maga az adóhányad mint olyan adja meg a választói jogot, hanem az adózó polgár anyagi helyzete, mely az adó által képviseltetik s melyet épp úgy, mint az adóképességet, helyes gazdasági elvek szerint nem a vagyon, hanem egyedül a jövedelem nagyságából ítélhetünk meg. Csak azért vétetik a tiszta jövedelemre kivetett adótétel a választói képesség alapjául, mivel ennél egyszerűbb és megbízhatóbb eszköz nem áll rendelkezésre a végett, hogy a jövedelem magassága megállapíttassék, azaz, hogy meg lehessen ítélni, vajjon az állampolgár bír-e a kellő anyagi függetlenséggel, melyről feltételeztetik, hogy következtetést lehet vonni az illetőnek értelmiségére, hazafiságára stb. Ezt tartjuk legalább az egyedül helyes felfogásnak; minden más felfogás elvellenes és önmagával ellentétes. Mert amá nézet, hogy az adóhányad, mint olyan adja meg a választói jogot, azt a téves elvet foglalja magában, hogy az állampolgári jogok élvezetének mérve az államterhekhez való hozzájárulás mérvétől függ: oly nézet, mely az államfogalom ferde és már rég meghaladott felfogásán alapszik, s mely következetesen az általános szavazati joghoz vezet. Mert míg magas fogyasztási adók léteznek oly czikkekre, melyek általános és tömeges fogyasztás tárgyai (nálunk szesz, czukor, kávé, sör, hús, bor, dohány és só), mindaddig minden ember az államban, még a legszegényebb is -- és ez éppen a legterhesebben -- meg van adóztatva, fel sem emlívte az általános hadkötelezettséget, mely

rendesen nem annyira a hadkötelezettet magát sújtja, mint inkább a hátramaradott családtagokat, kiknek egy egészséges, erős munkást több évre át kell engedniök az államnak, még pedig a nélkül, hogy a legkisebb kárpótlásban részesülnének.

Ismételjük, nincs elvi kifogásunk az ellen, hogy a törvény nem bizonyos adóhányadtól, hanem bizonyos tiszta évi jövedelemtől teszi függővé a választói képességet. Hanem, hogy a mi törvényünk korántsem a jövedelmet tartotta szem előtt — legalább nem a mi felfogásunk értelmében vett jövedelmet —, hanem magát az adót, s hogy csak azért követeltett bizonyos adótétel helyett bizonyos jövedelem, mivel 1874-ben a tervezett adóreformba burkolt tetemes adófölémelés előtt állottunk: ez kérelhetetlenül kiviláglik abból, hogy törvényünk — eltekintve néhány kivételes esettől — meg nem engedi a különböző forrásokból eredő jövedelemre kivetett adók összesítését.

Hogy mily ferdeségek állhatnak elő, ha a különböző jövedelemnek accumulatioja kizáratik, ezt egy-két gyakorlati, az életből merített példa fogja legjobban kitüntetni. Ugyanis valamely városi hivatalnok, végzett jogász, 480 frt évi fizetéssel, kinek két lakószobából, konyhából, istállóból stb. álló s udvarral és kerttel ellátott háza van, melyért 120 frt évi bért élvez, kinek azonfelül 1600 frtnyi 6 % kamatra kiadott tőkéje van, melyért a tőkekamatadót fizeti, törvényünk szerint nem bir választói joggal. Egyenes adók fejében fizet: 4 frtot keresetadó, 16 frt 80 krt házbéradó, 2 frt 04 krt telekadó (a kert után), 9 frt 60 krt tőkekamatadó és 10 frt 41 krt általános kiegészítő jövedelemadó fejében, összesen tehát 42 frt 85 krt. Emberünk végezte a nyolcz éves gymnasiumi tanulmányokat, nemkülönben a négy éves jog- és államtudományi egyetemi tanfolyamot, letette az összes előírt államvizsgákat, bírja polgártársainak általános bizalmát, kik hivatalnokká választották, bir 700 frtnyi ténylegesen megadóztatott

évi jövedelemmel, s daczára annak, a választói jog élvezetéből ki van zárva. Ellenkezőleg választói joggal bír az ugyanazon város szélén lakó műveletlen földműves, kinek néhány darab földje van 16 frt évi tiszta jövedelemmel, s ki ebből természetesen meg nem élhetvén, túlnyomólag napszámból tartja fenn magát.

A legsajátságosabb dolog pedig az, hogy mindkét példaként felhozott esetben a választói képesség alapja egy és ugyanaz, t. i. a birtok és jövedelem, illetőleg az ezek után fizetett adó, s daczára annak, csak egyik bír választói képességgel, még pedig az, kinek összes ingó és ingatlan vagyona nem ér félannyit, mint a nem választónak évi jövedelme, s kinek adója nyolczadrészét sem képezi annak, mit a másik, a nem jogosított, évenként fizet. Az értelmiség óriási különbségét fel sem említjük. Hasonlóan választói joggal bír a székely kocsis vagy marhapásztor, feltéve, hogy 1872-ben már 20 éves volt, ki legfeljebb azt az inget, melyet testén visel, vallja magáénak, s ki az olvasás és írás nemes mesterségéhez éppen olyan jól ért, mint a négy lábúak, melyek az ő gondviselésére bízzák. De nem — legyünk igazságosak s valljuk be, hogy a mi törvényünk elég nagylelkű; hisz lehetővé teszi, hogy szegény városi hivatalnokunk igen könnyen segíthet magán. Nem kell egyebet tennie, mint házának egyik szobájából két «lakásrészt» csinálni, még pedig olcsó szerrel előállítandó, mézszel bemázolt deszkafal segítségével. Akkor azután nem szükséges, hogy a házhoz kert is tartozék, nincs szükség a kamatra kiadott és eléggé magasán megadózott tőkéjére, nem kell hivatal, nem kell tanulmány, sőt az olvasni és írni tudás sem szükséges: feleslegessé teszi mindezt a bemázolt deszkafal!

És az ily abnormitások lehetségesek oly törvény alapján, mely 1874-ben hozatott! Már pedig egyszerűen visszatartjuk azt a mentséget, hogy ezúttal nem új törvény

alkotása, hanem csak az 1848-iki törvények revisiója forgott fenn. Mert egyfelől minden revisió célja az, hogy a módosítandó törvénynek eltévesztett vagy tarthatatlanná vált intézkedései helyett czélszerűbbek hozassanak be, tehát revideálni kellett volna a census feletti szabályokat is. Van-e értelme az oly «revisiónak», mely érintetlenül hagyja éppen azokat az intézkedéseket, melyek első sorban és leginkább szorulnak a revisióra? S hogyha az mondatik, hogy a census feletti intézkedések módosítása 1874-ben lehetetlen volt — mit mi persze el nem fogadhatunk — akkor egyszerűen annyiban kellett volna hagyni az egész revisiót; hisz egykét éven át még várhattunk volna. Másfelől pedig nem is áll az, hogy az új törvény érintetlenül hagyta volna a census feletti korábbi intézkedéseket.¹ Vajjon nem mondható-e igen fontos és mélyen ható változásnak, hogy az új törvény census alá helyezi a kereskedőket és iparosokat, míg az 1848-iki törvény azokat minden census nélkül választói képességgel ruházta fel s egyedül a kézműveseknél követelte, hogy legalább egy segéddel dolgozzanak.

¹ Tanulságos lesz összehasonlítani az 1874-iki törvénynek fent kivonatban közölt szövevényes intézkedéseit az 1848-iki törvény megfelelő rövid szabású rendelkezéseivel.

Az V. t.-cz. 2. §-a így hangzik: «...választók:

a) kik szabad királyi városokban, vagy rendezett tanácssal ellátott községekben 300 e. frt értékű házat vagy földet, egyéb községekben pedig eddigi urbéri értelemben vett $\frac{1}{4}$ telket, vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot kizáró tulajdonúl vagy hitveseikkel s illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen bírnak;

b) kik mint kézművesek, kereskedők, gyárosok telepedve vannak, s ha tulajdon műhelylyel vagy kereskedési teleppel vagy gyárral bírnak s ha a kézművesek folytonosan legalább egy segéddel dolgoznak;

c) kik, habár a fentebbi osztályokba nem esnek is, saját földbirtokukból vagy tőkájükből eredő 100 e. frt évenkénti állandó s biztos jövedelmet kimutatni képesek;

Az új törvény néhány más, nem a censusra vonatkozó intézkedéseiből álljanak itt még a következők:

A *passiv választói jogra* nézve a törvény 13. §-a rendelkezik: «Választható mindaz, a ki választó, ha életének 24-ik évét betöltötte, valamely választói névjegyzékbe fölvetetett s a törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozási nyelv a magyar, megfelelni képes». Ez intézkedés szószerint átvétetett az 1848: V. t.-cz. 3. §-ából, de miután elégtelennek bizonyult be, a következő évben (1875-ben) külön összeférhetlenségi törvény hozatott, mely nézetünk szerint nem eléggé indokolt túlságos nagy szigorot fejt ki.

Nemcsak az összes államhivatalnokok, de a köztörvényhatósági, városi és községi összes tisztviselők, a tanárok és tanítók, bárminő állami vagy polgári iskolánál, elemi vagy magasabb községi iskolánál, ki vannak zárva a képviselői mandátumból. Csak a ministerek és államtitkárok, továbbá néhány a fővároshan levő országos intézet igazgatói (elnökei) és a budapesti egyetem és polytechnikum tanáira nézve tétetik kivétel.

Tekintettel épen a speciális magyar viszonyokra, nem tarthatjuk czélszerűnek ezt a túlszigorú összeférhetlenségi törvényt. Oly országban, mely aránylag csekély számú értelmes és vagyonos középosztályal bír, ily szigorú incompatibilitás könnyen azt eredményezheti, hogy a képviselő-testület felette

d) jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós-társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók, azon választókerületben, melyben állandó lakásuk van;

e) kik eddig városi polgárok voltak, ha a fentebbi pontokban leírt képességgel nem bírnak is.»

Ez intézkedésekkel az erdélyi II. t.-cz 3. és 4. §-ai szóról szóra összhangzók, csakhogy a 4. §-ban az $\frac{1}{4}$ urbéri telek helyett 8 p. frtnyi adócensus követeltetik.

egyoldalú színezetet nyer. Már fel volt említve, hogy nem vagyunk barátai a mesterkéltnak, atomistikus érdekképviseletnek, de másfelől bizonyára nem helyeselhetjük azt sem, hogy a képviselőház túlnyomóan földbirtokosokból álljon. De még egy más okból sem barátkozhatunk meg a kérdéses törvénnyel. A magyar államalkat tulajdonképen még ma is a regeneráció stádiumában van. A tágabb értelemben vett államigazgatásra vonatkozó fontos és égető kérdéseknek egész sora várja még megoldását; a codificatio még korán sincs befejezve. Ily körülmények között bizonyára nem tekinthetjük opportunusnak, hogy a törvényhozástól távol tartatnak oly erők, kiknek ügyismerete és gyakorlati jártasságától a legjobb szolgálatokat lehetne várni.

«Már általában nehezen lehetne nélkülözni a birodalmi gyűlésben a különböző hivatalnokok képzettségét és gyakorlati tapasztaltságát» — mondja *Mohl* a Németbirodalomról; mennyire inkább mondhatjuk mi ezt Magyarországról, hol az alkalmas erők túlságos nagy bőségéről bizonyára nem panaszkodhatunk. Ha a törvényhozás je tekintetben szigorú akart lenni, mire az adott viszonyok között csakugyan lehetett némi oka, czélszerűbb lett volna az összes állami és köztörvényhatósági tisztviselők feltétlen kizáratása helyett inkább kimondani azt az elvet, hogy a képviselő mindaddig, míg mandátuma tart, el nem fogadhat semminemű államhivatalt, kivéve természetesen a ministeri és államtitkári állást. Vagy ha már egyszer a fennebbi szigorú szabályokat fentartandóknak vélték, akkor következetesen ez utóbbi megszorítást is kiegészítésképen még hozzá kellett volna adni. Különben rokonintézkedést tartalmaz már az 1649: XLIV. t.-czikk: «munera vero occasione Diaetalium negotiorum nec Dominis Praelatis aut Baronibus nec aliis Regnicolis dare vel accipere liceat: et tam dantes quam accipientes, comperta rei veritate, in poena infamiae conduci possint». A mai össze-

férhetlenségi törvény, az abban kifejtett szigor daczára, korántsem tekinthető kielégítő óvszernek azon baj ellen, mely ellen alkalmaztatik, t. i. a képviselőknek a kormánytól való függése ellen.

Valamint egyebütt, úgy nálunk is a ministerek egyzersmind a népképvisélet tagjai lehetnek, s mint ilyenek, szavazattal bírnak. Ez az intézkedés, mely mindenütt, a gyakorlatban valamint az elméletben el van fogadva, kétségtelenül az angol minta szerint egyszerűen átplántáltatott a szárazföld alkotmányaiba, a nélkül, hogy meggondolták volna, hogy Angolországban a parlament egész államjogi állása, valamint viszonya a ministeriumhoz merőben más természetű, mint bármely más continentalis alkotmányban. Teljességgel nem helyeselhetjük ezt az intézkedést. Nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a parlamentnek nem csupán csak törvényhozói funktiója van. Ezért nem is tarthatjuk helyesnek, ha az öszsparlament vagy a népképvisélet «törvényhozói testületnek» neveztetik, mint pl. Franciaországban, hol ez éppen hivatalos czim. A parlament nem hoz törvényeket, csak közreműködik a törvényhozásnál a korona és a kormány tényezői mellett. Hanem a parlamentnek van azonkívül egy második, még pedig felette fontos funktiója, t. i. a kormány feletti ellenörködés, melyet például *Stuart Mill* egyenesen főfeladatának tekint. Már pedig, nézetünk szerint, eme második funktióval teljességgel meg nem egyeztethető az, hogy a ministerek a parlament rendes, szavazatképes tagjai. Az európai continensen sajtóságos tapasztalatokat tehettünk arra nézve, hogy egyik vagy másik életszivós ministerium a bizalmi kérdés felvetése alkalmával mily rendkívül szerény többséggel tudott megelégedni. A közönséges érvek, melyek a ministeri és képviselői állások összeférhetősége mellett rendszeren felhozatnak, nem dönthették meg ebbeli meggyőződésünket. Nézetünk szerint teljesen elegendő, ha a ministerek

a parlamentben megjelenhetnek s bármikor szót emelni jogositva vannak. Nem látjuk át, hogy a parlamenti párt-kormány természetével és lényegével miért lenne összeférhetlen az, hogy az oly képviselő, ki a többség soraiból miniszterre hivatott meg, képviselői mandátumát visszabocsátja választóinak rendelkezésére. Épp oly kevésbé alapos azon további állítás, hogy a bukott minister, ha nem bír képviselői mandátummal, nem védelmezheti magát személyesen azon támadásokkal szemben, melyek kormányzata ellen intézettek. A legfontosabb ok azonban, mely a ministerek képviselői mandátuma mellett felhozatik, kétségtelenül az, hogy a ministerium változásának esetén, a bukott kormány parlamenti pártja nélkülözné a természetes pártvezéreket. Vajjon ez oly nagy baj volna-e? Különösen ha meggondoljuk, hogy a visszalépett minister újbóli megválasztatása a legtöbb esetben csak az idő kérdése, s hogy azonfelül mindenik pártnál akadnak képviselők, kik pártfegyelemből készek lemondani mandátumaikról valamely nélkülözhetetlen pártvezér javára.

A törvényben felhozott többi összeférhetlenségi esetekről, egynek kivételével, nincs mit mondani. Így például csak természetes, hogy a hadsereg-, tengerészet- és honvédségnél tényleges szolgálatban állók épp oly kevésbé lehetnek képviselők, mint az állammal valamely szerződési viszonyban álló bérlők, vagy a segélyezett vaspályák és az állammal állandó üzleti összeköttetésben levő vállalatok elnökei, igazgatói stb. De sajátságos intézkedést foglal magában az összeférhetlenségi törvény 4. §-a: «Az országgyűlési képviselősséggel össze nem férő helyzetbe jut azon képviselő, a kinek napidijára vagy lakbérilletményére, valamely jogérvényesen megítélt követelés erejéig kielégítési végrehajtás intéztetett, ha a bírói zár a foganatosítás napjától három hó alatt fel nem oldatott».

Föltehető, hogy a képviselőház méltóságának és függetlenségének megóvása érdekében szükségesnek mutatkozott ez az intézkedés, mert maga a képviselőháznak saját kezdeményezése folytán történt annak felvétele a törvénybe, s így csak helyeselhetjük.

Ebből kitűnik egyszersmind az is, hogy a képviselőház tagjai az ülésszakok idejére napidíjat és a mandátum tartama alatt lakbért élveznek. Az előbbi 5 frt 25 krból áll, az utóbbi évi 800 frtból.

Kétségtelen az, hogy a *napidíjrendszer* ellen alapos elvi kifogás nem emelhető. Nálunk pedig gyakorlati tekintetek is parancsolólag követelik a képviselők díjaztatását. Már említettett, hogy az értelmes középosztályok Magyarországon átlagosan nem örvendenek, különös vagyonosságnak, s miután nálunk a parlament ülésszakai rendszeren nagyon hosszú tartamúak, egyenesen veszélyeztetve lenne az országgyűlés egész működése, ha a képviselők napidíjt nem élveznének. Már az 1715: LXVII. t.-cz. rendeli: «ut comitatus ablegatis suis diurna persolvere teneantur».

A képviselőház *tagjainak száma* 447. Ezekből a tulajdonképeni Magyarországra esik 338, Erdélyre 75 és Horvátországra 34. A horvát követekre nézve megjegyzendő, hogy azok nem választatnak meg közvetlenül a nép által, hanem kiküldetnek a horvát országgyűlés kebeléből. A magyar képviselőházban tehát nemcsak közvetlenül, hanem közvetve választott képviselők is ülnek.

Magyarország 338 képviselői közül 276 a megyék (beszámítva Fiume képviselőjét is) és 62 a városok által választatik meg. A 75 erdélyi követ közül 51 megyei és 24 városi képviselő.

Nem szenvedhet kétséget, hogy 447 képviselő Magyarországra nézve túlságos nagy szám. Ausztriának nagyobb és vagyonosabb népessége van; kereskedelme és forgalma sok-

kal élénkebb és kiterjedtebb, s daczára ennek, a birodalmi tanács mégis csak 352 képviseléből áll. Ennélfogva tökéletesen osztjuk *Schvarcz Gyula* azon követelését, hogy a képviselőház tagjainak száma szállíttassék le. *Schvarcz Gyula* azt hozza javaslatba, hogy 40—45.000 lélekre essék átlagosan egy képviselő, tehát ily arány mellett a képviselőház tagjainak száma 350—360 lenne. Nézetünk szerint még ez a szám is igen nagy. Ha a Németbirodalomban, közel 50 millió lakossal, csak 397 képviseléből áll a birodalmi gyűlés, akkor Magyarország, 16 millió lélekkel, bőven beérné mintegy 300 képviselővel.

A képviselők *mandatumának tartama* az 1887-ik évig három év volt. A három évi időtartam ellen kettős oppositó támadt Magyarországon. Az egyik, a radikális oldal részint azt követelte, hogy a mandátum tartama szállíttassék le egy évre, részint pedig azt, hogy a választóknak adassék meg az a jog, hogy képviselőjüket, ha nincsenek megelégedve magatartásával, tetszés szerint visszahívassák (!). A másik oldal ellenkezőleg, a képviselői mandátum meghosszabbítását kívánja négy vagy öt évre. *Schvarcz Gyula* demokratikus álláspontjához híven, ellenezte ez utóbbi javaslatot, mivel a választók ellenőrzése képviselőjük felett meg lenne nehezítve; legcélszerűbbnek tartja a három évi időszak fenntartását. Mi azt hisszük, hogy a képviselői mandátum tartamának öt évre való kiterjesztése jó és üdvös intézkedés volt. A hol a benső reform nagy művének oly számos és fontos feladatai vannak még mint nálunk, ott bizonyára óhajtható, hogy a törvényhozás csendes munkája, a mennyire csak lehet, gyakrabbi megszakítások által meg ne gátoltassék. Ehhez járul, hogy köztudomás szerint a magyar népjellem kissé hajlandó a meddő politizálásra s így a benső politika követelményévé válhatik az, hogy eme hajlam a mennyire csak lehet új táplálékot ne nyerhessen.

A választási eljárás s az avval összeköttetésben álló kérdések tárgyalása nem tartozik e munkálat keretébe. Tehát csak röviden jegyezzük meg, hogy az új 1874-iki törvény e tekintetben több igen helyes és czélszerű reformot hozott be. Felemlítjük mindenekelőtt a választók állandó névjegyzékének behozatalát, továbbá azon czélszerű intézkedéseket, melyek a választók összeírására, a választási eljárásra, valamint a választások alkalmával előforduló visszaélések megakadályozására, illetőleg megbüntetésére vonatkoznak. Csak egy-két idetartozó oly intézkedésről akarunk itt tüzetesebben megemlékezni, melyek államjogi tekintetből nagyobb érdekekkel bírnak.

A törvény 76-ik §-a szerint a szavazás nyilvánosan és előszóval történik. Ama sokat vitatott kérdés, hogy vajjon a nyilvános vagy a titkos szavazásnak adandó-e elsőbbség, nézetünk szerint véglegesen megoldottnak tekinthető azon kimerítő és alapos vélemény által, melyet *Schäffle* e tárgyban a württembergi kamara elé terjesztett. Nem láthatjuk át azt, hogy a nyilvános szavazás miért lenne *Mohl* szavai szerint «erkölcsileg és államilag magasabb rangú», mint a titkos szavazás.

Említést érdemel e helyt azon eljárás is, mely a választások alkalmával előfordult sérelmek és panaszok elintézésére vonatkozik. Mindenik megyében s a külön képvisellel felruházott mindenik városban a választási előmunkálatok, valamint maga a választás az ügynevezett központi választmány által vezetettnek és ellenőriztetnek. E választmány ítél egyszersmind elsőbíróságilag azon felszólalások felett, melyek a választók névjegyzéke ellen emeltetnek. A központi választmány ezen határozatai fellebbezhetők a m. kir. Curiahoz, tehát az ország legfelsőbb ítélő és semmisítő törvényszékéhez, mely véglegesen dönt. A kérvénnyel megtámadott választások érvénye felett hasonlóan a Curia ítél. Ezen intéz-

kedések kétségtelenül fontos haladásnak tekintendők. Az 1848. évi törvény szerint a választói névjegyzék ellen emelt felszólalások felett a központi választmány, mint első és utolsó bíróság véglegesen döntött, a megtámadott választás érvénye felett pedig maga a képviselőház. Csak helyeselhetjük, ha az oly kérdések eldöntése, melyek a pártérdekkel annyira szoros kapcsolatban állanak, legfelsőbb és minden pártmozgalomtól merőben távol álló és független birói karra bízatik. Ennélfogva nem oszthatjuk *Mohl* azon nézetét, hogy az országgyűlés méltósága megköveteli, miszerint maga az országgyűlés bírálja meg tagjainak választását és maga döntsön oly esetekben, midőn valamely választás megtámadtatott. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a képviselőház határozatai mindég többségi határozatok. A képviselőház, azaz a többség legigazságosabb határozata is az ellenzék által a házon belül és kívül, mindég az egyoldalú pártérdekből származóként fog odaállíttatni. Azt hisszük, hogy megfordítva éppen a népképviselő méltóságának előnyére lehet, ha a részrehajlás elkerülhetetlen szemrehányásától megóvatik, eltekintve attól, hogy nem éppen lehetetlen az is, hogy a többség egyszer-máskor csakugyan igazságtalanul járhat el. Más érdekes kérdés azonban az, hogy vajjon helyesnek tekinthető-e, hogy a biráskodás választási ügyekben, tehát tisztán politikai jogok felett, a rendes polgári bírósághoz van utalva? Ha *Stein Lőrincz* nem lát semmi akadályt abban, hogy még a közönséges közigazgatási biráskodás is a polgári bíróságok illetékességi köréhez utaltassék, akkor valóban még kevésbé találhatunk valamely kielégítő okot arra nézve, hogy a Curia elvileg választási ügyekben illetékes ne lehessen.

Megjegyzendő azonban, hogy az 1874-ki törvény azon intézkedése, hogy a kérvénnyel megtámadott választás érvényessége felett a k. Curia illetékes, tényleg még most sincs végrehajtva. A nevezett törvény 89-ik §-a azt határozta,

hogy azon anyagi és alaki szabályok, melyek a kir. Curia ezen hatáskörének alapjául fognak szolgálni, új *törvény* által állapítandók meg. Mindaddig pedig, míg e törvény meg lesz hozva, a megtámadott választások érvényessége felett, úgymint eddig, a képviselőház fog dönteni. Ezen törvény pedig eddigelé még nem hozott, tehát a képviselőház gyakorolja jelenleg is a nevezett biráskodást.

Végül fel kell említenünk, hogy valamely megejtett választás megtámadása csak akkor vétetik figyelembe, ha a választás megsemmisítésére irányzott kérvényhez a vizsgálat költségeinek fedezésére 1000 frt van mellékelve. Ez intézkedést, melynek célja egyébiránt az is, hogy a számos alaptalan ilyenmű kérvények beadása nehezíttessék meg, semmiképen sem tekinthetjük helyesnek vagy bár csak jogosultnak is. Ily esetben nem forog fenn egyszerű magán jogsértés, melynek orvoslását a magánegyén követelheti vagy nem követelheti tetszés szerint a nélkül, hogy fensőbb érdek közvetlenül érintve lenne, hanem oly jogsértés, melynek orvoslását a közérdek parancsolólag követeli. Ennélfogva elvileg eltévesztettnek kell tartanunk amaz intézkedést, melynek alapján a panaszló féltől épúgy, mint a közönséges polgári perben, előleg kéretik. Ha a polgári bíróság oly hivatalos eljárásért, mely költséggel van összekötve, a felperestől előleget követel s ennek be nem fizetése esetében egyszerűen abba-hagyja amaz eljárást, úgy ez csak helyesnek tekintendő, mert ez esetben a bíróság kizárólagosan az illető fél magánérdekében járt volna el s azonkívül megeshetik az is, hogy az illető fél időközben kielégítettett vagy más okoknál fogva nem kívánja többé ama birói eljárás foganatosítását. De egészen másként áll a dolog a megtámadott választás esetében. Itt az ügy okvetlenül hivatalból vizsgálandó. Konok, alaptalan panaszokat érzékeny biróságok vagy egyéb büntetések által lehet megakadályozni. A vizsgálat költségei pedig könnyen

behajthatók azoktól, kiket valamely mulasztás vagy vétség terhel.

De van még egy más nevezetes ok, mely miatt e tárggyal itt részletesebben foglalkoztunk. Ama czélszerűtlen intézkedés t. i. nem a választási törvényben, sőt nem is törvényben egyáltalában, hanem a képviselőház *házsabályaiban* (79. §.) fordul elő, hol csakugyan senki sem kereste volna. Felfogásunk szerint a képviselőház túllépte ez intézkedéssel alkotmányjogi illetékességét, mert a magyar államjog szerint a képviselőház valamely határozata csak akkor bír kötelező erővel a házon kívül álló állampolgárokra nézve, ha a törvényhozás többi tényezői, t. i. a korona és a felsőház hasonlóan hozzájárultak, vagyis más szóval, ha ama határozat törvényé vált és mint ilyen szentesítve és kihirdetve lett. A házsabályok pedig, melyeket a képviselőház a maga ügykörében megállapít, nem képeznek törvényt, ennélfogva nem is tehetik valamely törvényileg biztosított állampolgári jog, t. i. a sérelmi jog élvezetét függővé bizonyos feltételektől, mi által ama jog élvezete nemcsak hogy megnehezítettik, de gyakran illusoriussá is tétetik.

Meltzl Oszkár.

MOZGÁS ÉS ÉRZÉS.

Azok, a kik a psychológiában az élettant kezdték alkalmazni, csakhamar még exactabb tudományok módszerét vették elő és a lélekjelenségek elméletét merő dynamikai és mechanikai rendszerbe iparkodtak foglalni. *Ribot Th.* a figyelemről akarván írni, először *Le mecanisme du l'attention* czímmel akarta ellátni művét, s habár *Psychologie du l'attention*ra változtatta könyve feliratát, a bevezetésben mégis a könyv tárgya gyanánt a figyelem mechanikáját jelölte ki. Akárhogy is van a dolog, tagadhatatlan, hogy a physiologiai psychologia bámulatraméltó eredményekhez jutott és abban látszik a főérdeme állani, hogy az életjelenségek és élettünemények határait kiszélesítette, a mennyiben az élettelen lények létjelenségeit és azok törvényeit az élő, animalis és rationalis lényekre is kiterjesztette; ellenben ezek látszólagos sajátságait, életfolyamatuk változó phasisait az élettelen lények létezzanataiban mintegy megerősítve, szélesebb alapra fektetve látja.

Igy nem kevésbé érdekes, mint tanulságos eredmény az, hogy csakugyan sikerült, ha nem is egy közös törvény érvényesülését, de legalább analogiákat mutatni ki a mozgási életjelenségeket illetőleg, kivált a psychologikus kísérletezések mezején, szemben a többi mozgási világjelenségekkel. A németeknél ez a szorosán vett mathematicai irányban, az angoloknál és még a francziáknál is inkább az experimentalis mechanika,

nemkülönb az orvosi megfigyelések tapasztalatainak révén nyer érvényt.

Ezen legutolsó irányhoz tartozik *Féré K. Sensations et mouvement — études experimentales de psycho-mechanique* — című újabb, vonzó tartalmú művecskéje. Az érzés és a mozgás szinte parallel módon haladó jelenségeivel foglalkozik, egyiket a másikával megvilágítja, megmagyarázza. Nem annyira rendszert szolgáltat, mint gazdag kísérleti adatgyűjteményt nyújt, melyből bármely irányú psychologus nagy haszonnal merithet.

Ezeket szándékunk röviden ismertetni és lélektani fontosságukat kiemelni. Azonban elkerülhetetlennek tartjuk először egynéhány szót előrebocsátani a mozgási elméletről és az érzéshez való viszonyáról.

A *mozgás* kétségkívül a legáltalánosabb élettünemény a legegyszerűbb ugyan, de a legelmaradhatlanabb életjelenség is egyszerűsége miatt. Csak azon idő óta bírunk némileg kimerítő és helyesebb fogalommal a világegyetem physikai természetéről, a mióta a mozgás törvénye rendszeresebben fogalmaztatott, illetve felállított. Sőt még ma is a mozgási elmélet minden egyes kiigazításánál valamennyi exact tudomány egyet tágul, bővül. A naponkint megjelenő hypothesisok közül, mégis az látszik eddig a legsolidabbnak lenni, a melyet *Mayer R.* az erély fenmaradásáról állított fel és majdnem az összes természettani elméletek átvettek. Magától értetődik, hogy az experimentalis és physiologikus psychologia sem késett egy perczig sem mindezekből hasznot húzni, adatait saját terén is értékesíteni. Már a régiebbek is, mint *Lotze, Fechner, Zöllner, Taine* stb. egy kis elhamarkodással talán, oly mohón kaptak az erély és mozgás újabb és plausibilisabb föltevései után, hogy az összes életjelenségeket, magát az érzést, sőt a magasabb rendű lelki functiókat is, félredobva, minden vitalismust és finalismust, a mérő mechanika elég szűk keretébe

siettek foglalni. De csakhamar itt is beállott a reakció; maguk a természettudósok is, mint *Virchow*, visszatértek a vitalismus elvéhez. Helyesebb úton járnak, a kik az élet mozgási jelenségeit tapasztalatilag és kísérletileg tanulmányozzák. A lelki jelenségek és az azokkal egybekapcsolt animalitas ugyanis feltűnően kinyomott és kifejezett mozgási jelenségeket tüntetnek fel, azok tehát az általános elv szerint megítélve, kivált az erő megmaradásának és forrásainak tanai szerint szemügyre véve, elég fejtörést okozhatnak, a mint okoznak is a physiolog. psychologusoknak. Eddig úgy segítettek magukon, hogy megkülönböztették a *reflex* és *spontán* mozgásokat. *Wundt*, *Bain*, *Richet* nyomán az újabbak is, reflexnek azon mozgást tartják, mely a külsőről — a peripheriáról — ébresztetik, spontánnak pedig, a mely ösztönszerűen — ha nem is akaratosan — támad. Azonban *Richet*, a ki ezt a legpraecisebben tárgyalta, de meg a többiek is bevallják, hogy mily nehéz a kettő közötti határt kiszabni; ő maga is — az ellentmondás bizonyos látszatával — oly mozgásokat tart reflexeknek, melyek nem peripherikus irányból erednek. Ha az erő el nem vész és csak más erőből támadhat, úgy — mint ő mondja — lehetetlennek látszik a bizonyítás, hogy igazán spontán mozgások léteznek». (Psychologie gen. 92. l.)

Hogy ezen kétes viszonya a spontán és reflex mozgásnak nem valami erővel csinált nehézség, mutatja, hogy a tisztán physikai értelemben magyarázott erő forrásai, a mint *kinematikus* és *potentialis* csoportra vannak osztva, szintén ilyen kétséges viszonyba lépnek, ha a két csoportot szigorúan vesszük szemügyre. A kinematikus energia mozgásból, indításból támad, de a potentialis energia is honnan támadhat máshonnan? A természetben felhalmozott végtelen mennyiségű potent. energia, a mely csak csekély részben lesz kinematikus, nem-e csak a mozgásból gondolható támadottnak? *Crookes William* (lásd Természettud. Közl. 1891. XIV. pót-

füzet) magokban az elemekben lappangó potent. energiát csak a *protyleikus* mozgásnak kinematikus folyamatából tartja származottnak. •

De ezzel nyilván a metaphysika mezejére kellene tévednünk és vagy valami absolut mozgásfélét feltételeznünk, a minő a természetben nincs, mivel a mozgás forrásai a kinematikus és potentialis energia kettős csoportjára oszlanak, vagy egy első mozgást, a melyben a végső okot kell felismerünk, kellene kiindulási pontul venni, a mit, positiv és experimentalis talajon mozogva, tenni nem szükséges.

Azonban így merő kísérleti és tapasztalati álláspontra helyezkedve, a dynamika minden meggyőző ereje és exactitása mellett, a mozgás, az erő vagy az energia nagyon is ködszerűvé változik, ha azt végleges értéke szerint próbáljuk megbecsülni.

Ha a kinematikus és potentialis energiák közt oly laza és múltó tünetekben mutatkozó különbség van, úgy a reflex és spontán mozgási formák közt bizonyára még nehezebb a választalat felállítani. Az animalis és psychikus életjelenségek ilyen, merő mozgás szerinti beclése és megfejtése egyrészt nagyon háládatos lehet, a mennyiben az erély és a mozgás törvényeit ismerjük; de a mennyiben az erély és a mozgás forrásait és eredetét illetőleg, felette keveset vagyunk tájékoztatva, úgy az animalis és psychikus mozgási jelenségeket, mint erőforrásokat, vagy a mozgás indítóit, a közönséges kinematika vagy dynamika törvényeiből nem tartjuk megfejtethőknek. Igaz, hogy ez a reflex és spontán szerinti felosztása az animalis és psychikus mozgási jelenségeknek, ez idő szerint majdnem általános használatú. *Féré, Ribot* s követőik szintén fölvtették, de láttuk fentebb *Richet*-nél, hogy mily nehéznek, sőt lehetetlennek látszik előtte az ilyen osztályozás. Ő is úgy-szólván metaphysice fogja fel a kérdést és végre úgy oldja meg, hogy «egy igazán spontán mozgás absurdum, mert az

okozat volna ok nélkül» (u. o. 92. l.). Másoknál pedig több, átlag reflexnek tartott jelenség spontán-számba látszik jönni, így *Bain* és *Wundt*-nál. Kivált a lefejezett béka mozgására hivatkoznak és a gerinczagyban értelmet, vagy legalább spontán mozgási forrást keresnek.

A hol a meghatározás oly kétesnek tűnik fel, ott rendszeren a megfigyelés elégtelensége, vagy a fogalomalkotás hiányos tüzetessége játszik közbe. Csakugyan, ha a sok physikus panaszkodik a kinematikus és potentialis energiának ki nem elégtő meghatározása miatt, mennyivel inkább panaszkodhatik a psychologus a spontán és reflex mozgások kevésbé szabatos megkülönböztetése miatt. Általános egy hiány az. Egy serege van ugyanis a dynamikai, physikai, physiologiai fogalmaknak vagyis terminusoknak, melyek igen tág alkalmazást, szabad magyarázatot engednek; ilyen nemcsak maga a mozgás első sorban, de az élet, lét, erő, ösztön, akarat, érzet és sok más, a mint sokan magyarázzák, úgy sokféleképen is teszik azt. Maga *Richet*, de a régi materialisták, valamint az újabb physiol. psychologusok oda törekszenek, hogy mindezeket a mozgásra, mint a legegységibb lét- és életjelenségre reducálják, azzal önkénytelenül azt is bizonyítván, hogy minden exact praecisitás mellett az élet, lét, mozgás, ösztön, érzés stb. majdnem ugyanazt fejezik ki, mernők mondani tautolog kifejezések. És így nemcsak arra volnánk feljogosítva, hogy, mint azt a physiol. psychologusok teszik, az ösztönt, az életet stb. csak mozgás által magyarázzuk; de épen olyan joggal állíthatjuk, hogy a mozgás, a szervetlen testek akár kinematikus, akár potentialis energiájából eredő mozgása, a vegyi és szervi potenciák, csak az életnek, az általános ösztönnek részletes jelenségei.

Ezzel azonban vagy merő nominalismus, vagy a legmerevebb pantheismus terére kellene lépni; az alternativa majdnem elkerülhetlen.

Ez legyen röviden előrebocsátva a mozgásról, mely az érzéssel parallel halad. Csak a pontos kísérletek és positiv tapasztalati adatok mezején tanácsos tehát maradni. A mit az élettan és az orvosi megfigyelések ilyen jelenségekből érdekeset, tanulságosat összegyűjtöttek, azt a psychologus köszönettel fogadja, de ne felejtse, hogy ezen adatoknak csak csekély része világítja meg a psychikai jelenségeket, valamint azt sem, hogy azok formális értéke mindig csak relativ és csak bizonyos reservatióval fogadható el. A mozgás és érzés jelenségei a psychikus életben, ámbár a legszembe-tűnőbbek, mégis rendszeres és beható megfigyelés alá csak újabban vétettek. Azért nagyra kell becsülnünk azt, a mi e téren létesítettet.

* * *

Féré K. mint orvos, több munkájában bizonyos előszeretettel adta magát a psychikus élettünemények dynamiko-mechanikai magyarázatára. A *Sensation et mouvement* cziműben pedig, ámbár, mint fentebb kiemeltetett, nem rendszerre, de egyes csoportokba illeszti kísérletezéseinek és megfigyeléseinek gazdag adatait. Ezeknek nagy készletét nem is késnek felhasználni a most élő franczia és más nemzetbeli psychologusok. A psychikus életjelenségek tárgyalása közben, az itt érintett művében egyrészt a modern mechanika és biologia, másrészt a legujabb psychiatria álláspontjára helyezkedik. De ő is felhasznál másoktól gyűjtött és észlelt adatokat és a *Manouvrier*, *Duchenne de Boulogne*, *Verdin*, kivált pedig *Mosso* és mások alkalmazta dynamométer, dynamograf, plethismograf nevezetű készülékek útján ejtett megfigyeléseket éleselműleg értékesíti saját tapasztalatai és nézetei megállapításánál. Az animális és psychikus életjelenségek exact tárgyalását az erő jelenségeiből kiindulólág kezdi meg. Egyébiránt ebben a tekintetben is a jelenkori

mechanika terminológiájával éri be, főcélja lévén az animális és pszichikus élet- és erőjelenségek tisztán exact tárgyalása. Átlagos, ha úgy lehet mondani, massiv csoportokból indul ki, egyszerre beszél a physika, physiologia, psychologia nyelvén. Még éppen athropologiai adatokkal is dolgozik, a mennyiben azon kezdi, hogy az izomerő változik a fajok műveltségi fokozatai szerint, arra akarván figyelmeztetni, hogy az intelligentia növeszti az izomerőket. A fentemlített erőmérő (dynamomètre) itt mindjárt szolgálatába szegődik és első általános megállapított tétele az, hogy «az intelligentia pillanatnyi gyakorlása előidézi az akaratos mozgások energiájának pillanatnyi nagyobbodását». (Sensation et mouvement 7. l.) Mindezeknél fontos tudni, mikép van alkalmazva a nevezett erőmérő az izom- és más energiák megbecsülésére. Azonban a mechanikából amúgy is ismert *White*, *Prony*, *Clair*, *Hachette* és mások által szerkesztett erőmérők szerkezeteiről itt nincs helyén bőven kiterjeszkedni. Elég csak annyit megjegyezni, hogy a gépen nyomás, vagy érintés által a jelző kilogrammokban mutatja a kifejtett erőt.

Ez különben valami nagyon is ismeretes dolog volna. De ezen erőmérő *Ferénél* és társainál sokkal fontosabb eredményeket van hivatva feltüntetni. A sensatiók, vagy legalább a legváltozatosabban módosítható spontán ingerek változata szerint elvezeti őt a legkülönlegesebb erőjelenségekhez és azok fokozatos eltéréseihez. A beszélés közben, vagy annak hallattára, a pézsmaszag érzése, egyes tagok mozgásának látása közben, nagy eltéréseket mutat az erőmérő. A mennyiben a mozgás látása fokozza az erélyt, kihozza, hogy a mozgás erélye viszonylik ugyanazon mozgás elmebeli képzeletéhez (u. o. 14., 15. l.). Ezen erőgyarapodásokat graphikus módon megjeleníti az említett dynamograf, melyen a vízszintes iránytól többé-kevésbé elhajló görbék jelölik az erély nagyobbodását vagy csökkenését, miből a

gép cilinderére erősebben vagy gyengébben hullámzó vonalak rajzolódnak le. Mindezen adatok a közmegfigyelés útján is constatálhatók, mert erősebb kedélybeli és gondolatbeli felindulások a mozgást is élénkítik, a fő az, hogy itt mérlegelve, graphikus schemákban kifejezve találhatók. Magától értetődik, hogy a hysteria, a kimerültség, a hallucinatio kivételes esetei is bőséges anyagot szolgáltatnak a megfigyelésre. Álljon itt egy adatsorozat egy, Charcot nevű nővel tett erőmérésről, a ki hypnotizálható hystericus; ébrenléte alatt jobboldalról 23, baloldaltól 15-öt mutat az erőmérő, megjegyzendő, hogy baloldalon jelentékenyen anaestheticus. Jobbkeze ujjának húszszoros passiv meghajlítására a jobboldal 41, a bal 19; midőn 45-ig számlált, a jobb 44, a bal 24, s így tovább. *Chambard* után a somnambuloknál bizonyos érzési öveket jelöl meg (zones érogènes, hysterogènes, dynamogènes, epileptogènes), melyek érintésére vagy bármilyen ingerlésére nagyobbodik a dynamometrikus nyomás.

Látni lehet már ezekből is, hogy *Féré* az érzéseket tisztán mozgási értékük szerint becsüli. Ő azoknak csak quantitativ jellegét tartja szemé előtt. *Wundt* tárgyalta intensitása az érzeteknek másnak látszik lenni, a mint valóban az is, kivált az úgynevezett psycho-physikai alaptörvény értelme szerint véve azokat. Ezen alaptörvény bővebb és praecisebb kifejezést nyert ugyan *Wundt*-nál, mint előzőinél, de tisztán matematikai formulája következtében *Féré* és társainak a nevezett készülékeken kimutatott eredményei szembetűnőse mellett messze hátramarad. *Féré* elméletének hátránya azonban az, hogy sem az animalis és tisztán psychikus, sem a tisztán reflex és a spontán, sem az akaratil és a mechanikus mozgás, annál kevésbé ez és az érzés közt nem jelöl meg legkisebb határokat sem; csak egy skála fokozatai szerint mérlegeli azokat. Egyébiránt tudjuk, hogy a mozgás és érzés ugyanazonossága felállított és bebizonyít-

tandó tétele. Ez azonban még mindeddig restat probandum, mert ha az érzésnél van is mozgás, nem következik, hogy minden mozgásnál van érzés is. Így az említett nominalistikus összevegyítése a terminusoknak eltiltaná a psychologusokat minden positivitástól, a mi ellen Feré és társai teljes erélyvel tiltakoznának.

A hallucinatio ingerlései sensorius úton csak azon eredményre vezetnek, mint az eddig említett. «Ezen észleletek mutatják nekünk, hogy a különböző szervek által szolgáltatott érzékelések közös, a dynamometer által jelzett mértékkel bírnak; minden érzékelés nyomában jár a statisztikai energia nagyobbodása, a mely az érzést lényegileg alkotni látszik» (u. o. 32. l.). Ezen tétel, valamint a következő: «a psycho-physiologikus functiók, úgy mint a physikai erők visszavezethetők a mechanikus munkára» (u. o. 33. l.) nem engednek semmi kétséget Feré nézeteire nézve. A különféle részint egészséges, részint nevrothikus egyedeken végzett észleletek és érzési ingerlések hivatva vannak ezt folytatólag igazolni. A dynamograf és dynamometeren kívül alkalmazza a tömegjelző (plethismograf) csodás készülékét, s mely rendkívüli érzékenységénél fogva a legesekélyebb érzéki izgatás motorikus visszahatását szemlélteti. A vízszintes iránytól eltérőleg hullámzó görbék még finomabb nuanceokat tüntetnek fel. Ilyeneket felmutatott a hallásra tett behatások utján a hysterikusokon. Feltűnő itt a hullámzó görbék rapid szabálytalansága és nagymérvű elhajlásai. Éppen oly feltűnőek a látásra tett ingerlések hatásai. A spectralis színskála fokozatosága bámulatra méltó beigazolását találja a dynamograf által; a vörös szín hatása legerősebb, az ibolyáé leggyengébb. «Mondhatni, hogy a látási érzés intenzitása változik úgy, a mint a rezgések» (u. o. 45. l.). Épp úgy van az a különféle szagok és *Schiff* észlelte peptogenák a dohány, alkohol s egyéb hasonlók behatásánál. Rövid resumé az, «hogy minden

érzékelés kísérve van a potenciális energia nagyobbodása által, mely kinetikus állapotba megy át» (u. o. 51. l.), vagy másképen: «minden peripherikus ingerlés előidézi a potent. energia nagyobbodását» (u. o. 51. l.). Nyilván ugyanazon tételnek más-más szavakkal való ismétlése.

Kiváló örömet szerez a szerzőnek mindezeknek a nevro-pathikusokon tett észlelétek által történt beigazolása. Az esetek és adatok sokasága mellett is egy és ugyanazon tételnek a bizonyítása és kimutatása végre is talán unalmassá válnék. Azonban *Féré* nem azért francia, hogy ily új jelenségekkel is untatni tudná az olvasót. Mindent felölel, a mi csak a tárgyával némileg rokon, azért felhossa az úgynevezett psychikus polarisatiót, mely abban áll, hogy egy és ugyanazon nemű behatás alatt a felidézett mozgás a maximumból a minimumba átmenetet képez, szerinte «psychikus állapotnak bizonyos nemű inversiója». Egy új fejezetben azzal frissíti fel a témát, hogy a kellemes és a fájdalmas érzetét is megfigyelési körébe vonja, ezzel azonban az érzetek — legalább rudimentalis — minőségét érinti. Ezen a téren *Bainnel*, *Darwinnal*, *Dumont*-tal találkozunk. «A kellemes érzete feloldódik a tehetőség érzetében a kellemetlen érzete pedig a tehetetlenségében» (u. o. 64. l.). *Féré* ezt a kellemesről és fájdalomról felállított eszmék materiális bebizonyításának mondja, és erre vállalkozik is. De itt inkább az elméleti okoskodás terén mozog, felállít egy létrát, melynek két vége közt, az egyikben a kellemes kezdődik, a másikon végződik. Hivatkozik kivált a látási érzékelésekre, mert ezek arra mutatnak, hogy egy szerv kimerültsége módosítja az egyed potent. energiáját, valamint hogy ezen kimerültség összeesik a molekuláris vibratiók csökkenésével. És csakugyan kiki tapasztalhatja, kivált a gyöngébb szervezetű egyedek, hogy pd. vörös nézésére az alája tett fehér lapon a zöld annál hamarább feltűnik, minél gyöngébb az egyed. Egy szóval azt iparkodik kihozni, hogy a

kellemes érzések keltik, a kellemetlenek csökkentik az erélyt és vele a mozgást, a mi meglehetősen régi, (szinte trivialis tétel. Ezen (IX.) fejezet ugyan sokat ígér, de kielégítőenül hagyja az olvasót. Azért a következőben megint visszatér az izomerőnek ébresztéséhez, a mely az érzékelés különböző nemei által jön létre.

A kevés rendszeres összefüggés mellett, melylyel az adatok sorozatnak, folyton növekszik az olvasó érdekeltsége, kivált ott, a hol az érzések különemű ébresztéséről van szó. A nevropathikusokon tett észleletek egyrészt fényes módon igazolják az érzésnek a mozgással való összefüggését, de további mélyebb bepillantást a lényegükbe, legalább kölcsönös összefüggésökbe és együtthatásukba, nem engednek. A látás érzéke eddig a legexactabb törvényeket engedte felállítani, de mindez csak az érzetek quantitativ értékét engedi szorosabban meghatározni, annak minőleges természetét eddig nem sikerült experimentumok útján kipuhatolni, mert a spectralis színek a rezgéssel összefüggő különbözősége épen az itt észlelt nevropathikus, hysterikus esetekben feltűnő eltéréseket mutat.

Féré a következő fejezetekben combinálni kezdi részleteit és a gyógyászat, átlag a psychiatrikus gyógykezelés és kísérletezés tényeiből hoz fel egynehányat. A hysterikusoknál ugyanis sikerült egyes esetekben a delej és a fémek alkalmazása által az esthesiogenikus vagy hemiparetikus részekre az ellenkező oldalon, vagy mi még feltűnőbb, a hemiparetikus részen is erőnagyonbódást ébreszteni. Az ilyen jelenségeket az erő *átvitelének* nevezi. Szolgáljon itt egy látási érzékelés például. Van egy egyén, a ki balról csak a vörös iránt érzékeny. Ha a jobb szemét elfedjük és csupa vörös sugarakat bocsátunk a bal — beteg — szemére, ezen szem, a mely nem látott csak vörös fényt, egyszerre látja mind a többi színieket is, melyeket máskor csak jobb szemével látott. A

bal kéz sokkal erősebb nyomást fejt ki, mint a jobb kéz a kísérlet előtt» (u. o. 74. l.). Megemlékszik *Bourru* és *Burot* kísérleteiről, melyek oda irányultak, nem lehetne-e a gyógyszereket távolból is alkalmazni, a mint az egyes esetekben, a delejjel is legalább annyiban hatással megkísérletett, hogy ezt bizonyos betegek távolból is megéreztek. Ez azonban csak felette érzékeny hysterikus, somnambulikus és nevropathikus egyedeknél vott eddig constatálható. A mint combinatióba hozott az erő, az érzékenység átvitele is egyik legérdekesebb problémáját képezi azon szinte mysterious gyógykezeléseknek és orvosi megfigyeléseknek, melyek a nagy közönség előtt majdnem ismeretlenek. Egyes lapok ugyan sokat írnak róluk, de mystikus mezbe burkolják; a mi elfogadhatót és megszívelhetőt még megtudni lehet, az a psychológiával is foglalkozó tudósok munkái és feljegyzései útján szivárog át. Salpetriére és Bicêtre alienistái és psychiatrái ritkán közölnek ezekből valamit. A mit *Féré* a többi közül még előbb közölt és ezen munkájába is érdekes esetenként is felvett, a következő: Salpetriére nőlakói között volt egy egyed, kinél az achromatopsia be volt bizonyítva, a mennyiben az ibolya szint egyik szemével sem figyelhette meg. Azonban egy ibolya színű korong forgatása közben, melyet egy ideig nézett, megkülönböztette az ibolyát a többi színektől, ámbár megnevezni nem tudta. Általában megfigyelt és beigazolt jelenség, hogy a színeket mozgás közben, a rájuk nézve érzéketlenek is megkülönböztetik. De az erő nagyobbodása is jár ezzel, mert például egy mozdulatlan zöld korong látásánál a dynamométer 27. forgás közben balról 33, jobbról 37-et mutat.

Ebből látni lehet tehát, hogy nemcsak az erőt lehet emelni, de az érzékenységet is lehet fokozni, mint *Féré* mondja, átvinni. Annyira megmásíthatlannak és érvényesnek tartja az átvitel lehetőségének esetét, hogy kimondja,

miszerint a mozgás ideája már is a mozgás kezdete. A közvetítő itt mindig maga a mozgás, vagy legalább annak a képzete. Érinti tehát azt a bámulatot, a mely a mozgás és érzés, valamint annak képzete között fennáll. Ezzel igen közel áll a tulajdonképeni problema megvilágításához; de egészen odáig nem jut el.

Ehhez adatokat a foetus mozgási jelenségeiből merít a monomanok példájából, a kikenél a nagyság, hatalom képzete az izomzat némi teljében is jelentkezik ellenben a képzel ildözöttek, melancholikusok az összeesett alakok typusát szolgáltatják.

Azonban a psychikus képek visszahatását az izomzat teljére és erejére már régen ismerték, csakhogy nem tudtak azon szoros viszonyról, a mely a molekulák potent. energiájával játszó az növesztő, vagy csökkentő mozgás és az érretek között fennáll. Az anemia és a kimerültség szélteben előforduló esetei csakis arról tanuskodnak. Mindez bizonyítja a szoros kapcsolatot, a mely a mozgás és az érzés meg más magasabb psychikus functiók között kimutatható. A beszéd, az írás kísérve vannak a mozgás legalább megfelelő képei által, melyek, ha elmaradnak, előáll a *lapsus linguae* vagy *lapsus calami*, ellenkezőleg az aphemia, az agraphia, a mozgás fokozatos gyakorlatánál bizonyos tekintetben leküzdhető, a mi szerzőnket azon nézetre jogositja, hogy «minden neme a sensitio, vagy sensorialis ébresztésnek, vagy azok elmebeli képzeletének felidéz egy mozgást, a mely az érzékelés lényeges alkatrésznének tekinthető (u. o. 102. l.).

Könnyű belátni, hogy mindazokból, a miket a távolból gyógyítás, az erő és az érzés átviteléről, szóval az érzet és a gondolat mozgásra való kihatásáról előhozott, egyrészt ugyan megerősíti a kettő közötti kapocs létezéséről alkotott nézeteinket, de sem a mozgásról sem az érzésről nem hoz ki semmi újat. A problema t. i. a qualitativ és a quantitativ

viszony, de főleg az előbbi érintve van ugyan, de újabb világot nem nyer. A felsőbb psychikus functiók egyébiránt a külsőre csakis mozgásképen hatnak, valamint az is tudvalevő dolog, hogy a külsőről, a *materia iners* oldaláról szintén csak mozgás közvetítése által érintkeznek, de mind-ebből az érzés tulajdonképeni voltának csak igen csekély része nyer magyarázatot.

Az érzés és a mozgás csodálatos összefüggését teljes következetességgel vezeti át szerzőnk a psychikus élet majdnem minden mozzanatán. Munkája másik felében, kivált a bámulatos tömegjelző nyomán mutatja ki ezt úgy a peripherikus behatások alatt feltűnő felületváltozásokon, mint főleg az elmebeli ébresztések útján létesített módosulásában ugyanannak. A dynamogenikus ingerlések valamennyi nemeinél jelentkező változások, kivált a színek behatásai alatt jelentkező alakulások, más tudósok által is észlelt adatai szívesen használtatnák fel szerzőnk által.

Az átvitel egyik nemét képezi az úgynevezett *suggestio*, a melyről legujabban sok kalandos adat kering közkézen; *Ferénél* a legegyszerűbb, de a legmegbízhatóbb eseteket lehet olvasni. A refrain itt is, mint másutt: «a gondolat közlése csak a mozgás közlése, az elmebeli suggestio visszavezethető a mimika által eszközölt suggestióra» (u. o. 118. l.).

Szerzőnk adataiból folyó következtéseit mintegy észrevétlenül gyakorlati alkalmazásuk fontosabb eseteiben csúcsosítja ki. A kimerültség, a mennyiben beteges állapotok symptomája, arra a következtetésre indítja, hogy bármely epidemia csak a praedisponált egyedeken fog leginkább. Maradván az erő, vagy az animális, valamint a psychikus energia álláspontján; messze kiható utalásokat tesz, a lelki, nem különben az erkölcsi világ nevezetesebb jelenségeinek indokolását kockáztatja, támaszkodva egyedül az energia észlelt tünetéire. Az ugrás kicsit merésznek látszik, de következetlenség miatt

gáncsolni senkinek sincsen jogában tudósunkat, mert erősen áll erőelméletének és észleleteinek tagadhatatlan tanúbizony-sága alapján. Feljogosítva érzi magát a pessimismus, sympathia, antipathia, irgalom abulia felett ítéletet mondani. Mindvégig megmarad pozitív álláspontján. Összefoglalva minden eddig felvetett főbb kérdést, kivált a kellemes és a fájdalmas dinamikus elemi indokai körül és azok alapján csoportosítja nézeteit. Nem akar újítónak, kalandos eszmék hirdetőjének felcsapni, csak a mások által koczkaztatott nézeteket iparkodik kísérleti pozitív adatok által motiválni. A pozitivisták, evolutionisták sokszor merész következtetéseit nem egy esetben talpraesett bizonyítékokkal erősíti meg. Mint igazi tudós, történeti adatokat is hoz fel, részint, hogy azokkal bizonyítson, részint, a mi még többször történik, hogy azokat indokolja, megvilágítsa.

A fő kiemelkedő álláspont, melyre következtetéseiben helyezkedik, az animális és psychikus energia kérdése: ebből készít anyagot a legfőbb morális és socialis elvek felállítására. «Mondhatjuk, hogy az egyéni és collectiv jólét összefoglalható az erő gyűjtésében. A progressiv fejlődés a productió nagyobbítására irányul, vagy nagyobb exactitással mondva, az erő használatának bővítésére változhatlan mennyiségben az egyetemben az emberiség javára. Ezen fokozatos felhasználásnak eredménye a közjó nagyobbítása és törekvés a társadalmi helyzet nivellálásához» (u. o. 151. l.).

Mindezekből kiindulva, főbb elvek felállítására vállalkozik s kimondja, hogy «ha a közös haszon alapja minden igazságosságnak és erénynek, az erény az erő előállításában és fentartásában áll» (u. o. 155. l.). Szóval az angol pozitivisták utilitaristák és evolutionisták nagy apostolává és védnökévé lesz. Eredetibb eszméje az, melyet a társadalom ártalmas elemeiről alkot magának. Az *ártalmasok* (les nuisibles) úgy tekinthetők, mint az alkalmazkodástól való

eltérés. A modern socialismus több elvével találkozik, mindvégig azonban higgadt positiv gondolkodású tudós és emberbarát marad.

Ezek mindenesetre nem megvetendő eredmények. Ilyen gazdag és érdekes adatsorozat megfigyelésével, t. i. a mozgás és érzés viszonyának tisztázásával, ha nem is elégit ki teljesen úgy, a mint várni lehetett, de tagadni nem lehet, hogy rendkívül ügyesen foglalta össze és csoportosította adatait, és ha nem is oldotta meg egyenesen feladatát, az érdeklődőket kétségtelenül gondolkodásra készíteti és készíteni fogja minden figyelmes olvasóját. Nem rajta mult talán, hogy éppen a legérdekesebb témát, az érzés kérdését nem sokkal tolta előre; *Bain*, *Wundt*, *Maudsley*, *Carpenter* sokkal nagyobb apparatussal dolgozva alig végeztek annyit, mint ő ezen kis munkácskájában. Előnye még az is, hogy nemcsak a tulajdonképeni psycholog, de az aesthetikus, a moralista, de sok tekintetben az orvos is tanulhat tőle sokat.

Ámde a mint az elején a mozgásról, úgy most a végén a tulajdonképeni érzés problémájáról kockáztatni akarunk néhány szót; azon reményben lévén, hogy a *Féré* vallotta és bebizonyította nézetek is utbaigazitanak.

Richet a már idézett művében az érzést tisztán physiologiai tüneménynek tünteti fel, és ha az érzésnél kétféle fokot megkülönböztet is, a perceptiót és apperceptiót, ezeket mégis csak psychikus tüneményeknek mondja. A mennyiben az érzésnél a figyelem feltétel gyanánt tekintetik általa, az öntudatot elmaradhatlannak állítja az érzés processusánál. Természetes, hogy nála az öntudat csak az ösztönben összeső spontan vagy inkább reflex érzetek aggregátuma.

Mindezekből az érzés tulajdonképeni jellegéből kevés bepillantás nyílik. Tanácsos azért visszatérni egyrészt elemi ugyan, de mégis megbízható fogalmához, a mennyiben az (t. i. az érzés) csak animalis egyedek tulajdona. A physiologia

szintén felöleli ugyan, de átlag csak a physiologiai psychologia keretén belül. Az állatok érzését a physiologia foglalja le ugyan a maga részére, de ki tagadhatná el az állatoktól, legalább a felsőbbrendűektől a psychikus életjelenségek némi kezdetleges nyomait. Hiszen *Richet* is mondja, hogy a kutya bizonyára megkülönbözteti a vörös színt, de kérdés, minek tartja? Már ezekből folyólag is sokféle fokát és nemét is állíthatni fel az érzésnek. Vagy merően élettani processusnak, vagy az animalis élet alapjának, vagy az öntudat legalább rudimentalis formájára utaló psychikus tüneménynek lehet azt tekinteni. A psychologusok, de physiologusok is eddig nem igen foglalkoztak ilyenmő osztályozásával az érzésnek. De tekintsük röviden eme elég szembetűnően elütő három alakját.

A tisztán physiologiailag felfogott érzés eddig a legkimerítőbben fejtegetett és nagyszerű felfedezésekre vezetett. A német physiologusok az experimentatió és még inkább a számtani, sőt részben analytiko-geometriai combinatiók fonálán hámulatraméltó részletességéig hatoltak el, mint *Weber*, *Fechner*, *Helmholtz*, *Wundt*, *Zöllner*, stb. Az analytikai módszer alkalmazása közben csakhamar tisztán physikai jelenségek színvonalára szállott le az érzés elmélete. *Richet*, *Féré*, *Ribot* stb. itt kezdték meg a merő mechanikai, vagy legfőlebb dynamikai kezelését. Egészen a quantum értékére szállították le az érzés jelenségét; a mozgási elmélet ráájába iparkodtak beleszorítani, mint az *Férének* itt bővebben ismertetett művében is megvan kísérelve. A szakmaszerű physiolog, vagy természettudós, de az orvosi is bő kincses bányát fog itt találni. De a következetes gondolkodás műhelyében, mint azt az erő és mozgásról ezen tanulmány elején láttuk, sok tisztítani, olvasztani való marad mindazokból hátra; ha a mozgás fogalma annál tágasabbá, ködösebbé lesz, minél merészebben tekintünk szemébe, bizonyára úgy

lesz az a tisztán élettani fokon megállapított érzéssel is. Úgy lesz ez annál inkább, mert ezen rendű physiologusaink vele mint kész munkával, vagy legalább mint meghatározott calculussal egyenesen szeretnének bevonulni az animális, sőt a psychikai módon magyarázott jelenségek országába is.

És mégis az animalitás értelmében magyarázott érzés, nem lehet más, mint a physiologiai érzés, a melyről eddig szó volt. Ezen érzést mostanáig az *ösztön* kifejezéssel szokás volt jelölni és körülírni, vagy legalább ezen nevezet alatt összefoglalni. Az *ösztön*, mint egy különleges, sokak által metaphysikainak contemplált fogalom sok fejtörést okozott a tudósoknak. Az összes physiologiai érzéseméletek, akár a quantitás, akár a qualitás szempontjából referálnak, alig voltak képesek megfelelni arra úgy, hogy az *ösztön* világos fogalma belőlük kihozható legyen. Mindaz, a mit *Wundt* az érzés minőségéről előad, mennyileges eredményekre vezet; *Bainnek* ez inkább sikerült, ámbar ő is jobbara a fogalmak, t. i. a különféle érzésnek fogalmainak magyarázatával — a miben különben nagy mester — oldja meg némileg a kérdést. Csak oly kemény dió ez, mint magának az anyag fogalmának a megfejtése. Daczára minden mechanikai és dynamikai képlet exact pontosságának, mindig marad valami residuum; hát hogyne maradna az érzés, vagy az *ösztön* fogalmánál. Ezt majd valami tisztán alanyinak veszik, mint a mi a spontán ingereknek és mozgásoknak ős és kiapadhatlan forrása és az ezeken hullámozó reflexek és érzetek feltétele. De nem volnánk positivisták, ha az erő és mozgás ilyen merően subjectiv, eszményi és elvont forrásáról, indítójáról szót szaporítanánk. *Richet* mondja, hogy a kisdéd első látszólagosan spontán mozgásai, tulajdonképen csak reflexek a levegő, a fény, a meleg vagy hideg s több ilyenféle behatása alatt. A felnőtt ember csak nem figyel ezekre, azért jogosan lehet feltenni, hogy az *ösztön*, es pedig leg-

alább első gerjedelmeiben objective ható erő befolyása útján keletkezik, azaz positiv physikai valami. Nem egyéb, mint összehalmozott potent. energiák rakománya, de a melyek, mint azt mi is az erélyről feltettük, csak kinematikai úton gyűltek egybe. Azonban épen ilyen értelemben magyarázott ösztön az, a melynél a residuum elmaradhatlanul jelentkezik.

Midőn a mozgási jelenségeket *ténykedéseknek* (actus) tekintjük, feltétlenül utalunk nem egyedül az ösztönszerű, de az akarathól folyó impulsusokra. Az érzés ezen a fokon jobbára spontán, vagyis helyesebben akaratos mozgás alakjában jelentkezik. A spontán ugyanis jelentheti a merően akaratos önelhatározásból folyó, de jelentheti az önként fölmerülő akaratonkon kívül támadt mozgásainkat. Ha már az animalis életben pláne reflex actusokról beszélünk, úgy a tulajdonképeni psychikus vitalitás még inkább vindikálja magának az actus és az akarati impulsus tulajdonságát. Ez a felvett harmadik neme az érzés jelenségének, t. i. a psychikus élet érzése. Az ilyen akarati mozgásban jelentkező érzéstünetmények, ámbár a felsőbb fokú állatoktól el nem disputálhatók teljesen, mégis az ember természetét jellemzik kiválóan. Ezen psychikus életfokon nyilvánuló érzésnek az a kiváló jellege hogy úgy perceptiv mint expressiv, vagy más szóval motionalis és emotionális módon jelentkezik egyszerre. Ez egyéb-iránt általánosan ismert, majdnem elkoptatott jellemzési módja. Fontosabb a physiologusok által felállított néhány szabály az érzés perceptiv tartását illetőleg, a qualitasok irányában.

A physiologusok, valamint az animalis, úgy a psychikus érzet bármely felsőfokú alakját csak egy és ugyanazon úton, a mely előttünk nyílik, t. i. az experimentális inductió útján magyarázzák. Az ó- és újabbkori materialismusnál azonban alig tudnak tovább menni, kivált ha az érzetek minőleges alapjáról kell számot adni. A minőségbeli adatok, minden sokaságuk mellett, konokul elzárnak minden utat positiv

schémák felállításától; az *individualitás* ledönt minden rendszerezést, éppen helyes voltának indokolásánál. A látás érzeténél például, a mely a legexactabb feldolgozást engedi meg, már *Helmholtz* arra a nézetre jött, hogy «hasonló világosság hasonló körülmények közt, hasonló színérzeteket ébreszt, de azon világosság, a mely hasonló viszonyok közt különböző színérzeteket ébreszt, különböző; kiindul pedig azon általános tételből, hogy «hasonló okok különböző — teszem azt individualis — viszonyok közt különböző hatással bírnak». Röviden mondva, előlép a psychikus érzékelés terén eltagadhatlan subjectiv alap, melylyel *Richet* is — kinek munkáját csak azért idézzük majdnem kizárólag, mert az a modern physiolog. psychologianak mintegy kánonja — kénytelen megalkudni, ha az érzés minőségére nézve tisztába akar jönni. (Psychologie gen. 138. l.)

Ebből azután csak azt hozhatni ki, hogy ha az animalis érzésnek az indítója: az ösztön, sem tiszta spontaneitással, sem kizárólagos reflexitással meg nem magyarázható, annál kevésbbé érthető a psychikus érzésnek, kivált qualitativ mibenlétét domináló akarati, legyen mondva katechochen spontán indítója. A fájdalomról és a kedvről, mint az érzés alapminőségeiről *Richet* így nyilatkozik: «ha a kedv vagy a fájdalom physiologiai indokát nem ismerhetjük meg, mégis megismerhetjük annak *zoologikus* — mondhatta volna inkább animalis — okait». *Féré*, tárgyalt művében következetesebb, mert, habár sikertelenül, az érzés qualitását is a mozgás jelenségeiből igyekszik kimagyarázni. Röviden, az érzés csak oly tág, ha nem mondjuk, metaphysikai fogalom, mint a mozgás, ösztön, élet stb.

Ha valaki az érzésnek ezen röviden említett háromféle fokozatát bővebben tárgyalná, egy perczre sem volna szabad megfejltkeznie a mozgás jelenségeinek törvényeiről, hiszen ez az érzésnek egyik jellemző oldala, de csak egyik, mert

akarva nem akarva valami többet kell keresnünk benne, mint a merő, akár reflex, akár az amúgy is oly homályos, ingatag, lehetetlenséggel határos spontán mozgást. Azért is mondjuk, hogy *Féré* és a vele hasonló téren munkálkodó szakemberek és gondolkodók nagy hálára fogják kötelezni az emberiséget, ha ilyenmű munkájukat folytatni fogják, mert tagadhatlanul nagy fényt derítenek a psychikus élet egyik kiváló jelenségére, az érzésre, de csak egyik oldalára. Ebből azonban nem következik a speculativ, a prioristikus theorizálás és determinatió fölöslegessége vagy jogosultságának túlsúlya. A ki psychologus akar maradni, legyen az mindvégig, ne késsék felhasználni bárminemű szakmában felhalmozott és összegyűjtött anyagot. A psychologus, a ki az érzés problémájával foglalkozik, mindvégig positiv talajon marad, a meddig alkalmazásba veszi az exact tudomány adatait, a nélkül, hogy le kellene mondania egy, kevésbbé feltűnő exactitással, de annál több benső szükségességgel rendelkező terminológiájáról.

Azon idegenkedésből, melylyel exact tudósok a némileg a prioristikus terminologia iránt viseltetnek, az látszik következni, hogy szükséges, vagy igen üdvös lenne egy összekötő fogalomkör megalkotása, melyben az exact tudósok, ha a bölcelet vagy épen a psychologia terén megfordulnak, a speculatió embereivel is, ha nem egyesülhetnének, legalább barátságosan érintkezhetnének.

Beljak B. Pál.

APÁCZAI CSERI JÁNOS.

Alig van irodalmunk történetében oly kiválónak hirdett alak, mint Apáczai, kivel eddigelé oly kevésbé foglalkoztak, mint ő vele. A köztudat nincs eléggé tájékozva s azért a közitélet ingadozó. Évtizedekig megnyugodtunk abban, hogy Apáczai a XVII. századnak Pázmány és Zrinyi mellett harmadik nagysága, tehát irodalmunk legnagyobbjai mellett foglal helyet, s midőn 1889-ben egy merészen határozott kijelentés, látszólag az inductió kérlelhetetlen erejétől indítatva, őt «magyarán beszélve, szolgáló compiler»-nak monda, nem annyira kétkedéssel, mint resignatióval vettük ezt tudomásul, sokan abban a sejtelemben, még többen abban a meggyőződésben, hogy kulturánk multjának objectív megítélésében ez új nézettel újabb haladást jelezhetünk.

Midőn a következőkben Apáczai jelentőségét — életének megállapított mozzanatait is összefoglalva — újra vizsgálat tárgyává tesszük, előre bocsáthatjuk, hogy ezt nemcsak a mi tudásunk, hanem a saját maga kedvéért is megérdemli.

Született Erdélyben, Apácán, 1625-ben. Neve Tsere János volt s csak később vette föl az Apáczai nevet is. Külföldön írt tudós leveleiben s itthon tartott székfoglalójában Johannes Apaciusnak nevezi magát; az ugyanekkor készülő *Encyclopaedia* czímlapján Apáczai Tsere János áll; itthon — az akkor dívó helyesírás szerint Chieri, Chierj-nek írva — állandóan

Cseri-t használ s Lórántfi Zsuzsánna 1659-ben hozzá intézett levelét így czímezi: Clarissimo Domino Johanno Cseri de Apácza.

Családi viszonyairól keveset tudunk. Szegény, jobbágy szülék gyermeke volt, s midőn a 31 éves férfi Kolozsvárott rector, egyik tanítványa, ki tehát nálánál legalább 13—15 évvel volt fiatalabb, Tamás nevű öcscse. Ő maga is megemlékezett öcscseiről, kiket pénzzel segít s kik közül «az egyik talán négy gyermekkel vagy». 17 éves korában került iskolába Kolozsvárra, hol Portsalmi András tanítója nagy hatással volt reá. Innen Gyulafehérvárra ment, akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb collegiumába, hol, miután tanulását, hihetőleg szegénysége miatt kétszer volt kénytelen félbeszakítani, a híres Bisterfeldnek lett tanítványa. Gelei Katona István, erdélyi református püspök, a kitünő tudós és író, figyelmessé lett reá s egyháza költségén a «Frigyes Belgiom» főiskoláiba küldi. 1648-ban ment Apáczai külföldre, először Franekerbe, melyet akkor a magyarok elég sűrűn szoktak fölkeresni. Ugyanez év őszén a leydeni egyetemen iratkozik be, 1650-ben az utrechtin, 1651-ben végre a harderwijki-n, hol ugyanez év április 26-án a theologia doctorává avatják. Széleskörű nyelvismeretet szerzett ez idő alatt; értette a latin, görög, holland, francia és angol, továbbá — mint ő idézi — a kaldeai, sziriai, rabbinusi, tal-mudi és arab nyelvet.

Hogy külföldön tanársággal kinálták volna, mi sem bizonyítja, de nem is valószínű, valamint az sem áll — mit szintén lelkes tanítványa, Bethlen Miklós gróf állít Önéletírásában — hogy a philosophiának is doctora lett volna. 1651. szeptem. 30-án megházasodik Utrechtben, neje Aletta (Adél) van der Maet. Mivel tartotta fenn magát, nem tudjuk; tán magántanítással foglalkozott vagy corrector volt. Bizonyos, hogy szűkes viszonyok közt élt, s midőn, 1652 őszén az új püspök, Csulai György, haza hívja, örömmel veszi a kilátást a biztos

állásra s arra, hogy hazájának szolgálatot fog tehetni. Mindazáltal nem jöhet azonnal. «De az őszi alkalmatlan idő s több egyéb nagy akadályok engem arra kényszerítettek, hogy a telet akaratom ellen is külföldön tölteném.» S mert félt Csulai neheztelésétől késedelme miatt, azt hitte, leginkább meg fogja magának nyérni, «ha külföldön egy általam készült könyvecskét nyomtattatván, minden hazafiakkal megesmeretném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem, a kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam és tőlem kitelhetőképen kezdettem kimutatni a háládatosságot, melylyel néki tartozom».

E könyvecske az «Encyclopaedia», melyhez már Hollandiában léte óta gyűjti az anyagot s előbb *Ars artium* (Mesterségek mestersége), majd *Pasoptron* (Mindent mutató tükör) cím alatt latin nyelven kezdett kidolgozni. De megdölgölte, hogy más nemzetek azért múlnak felül bennünket a tudományokban, mert hozzájuk rövidebb és könnyebb útjuk vagyon, «mivelhogy azokat az anyagok tejével szopott nyelven hallják, olvassák, közlik». «De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotját?» «Ez annyira feldúlta bús szívemet, hogy ezért gyakran nem is alhatván, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: vajjon miképen lehetne segíteni a kedves hazámon? Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és meg akarván kísértetni, menyire mehetnék, egyéb nyelveken megiratott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdettem.» Könyve még nem volt ugyan készen, de mindenféle okból «jóakaróimra, barátimra s hazámra nézve» meggyőzöttetvén, «a számomra küldetett úti költségnek egy részét (ámbár az nekem egyébire is kellett volna), minthogy más módom nem volt, a könyvnyomtatónak adám és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az istennek segítségével bizván, kezdém a munkámat nyomtattatni.»

A nyomtatás 1653-ban indult meg s gyors egymásutánban a 261. lapig (M-ívig) haladt. Innentúl a sajtóhibák töméntelen száma a mellett bizonyít, hogy a javító kéz messze esett a nyomtató, helytől.

Apáczai feleségével s gyermekével 1653. augusztus 29-én ért Gyulafehérvárra. Itt ekkor az iskola a következőkép volt szervezve: az elemi tárgyakat két csoportban két segédtanító tanította, *collaborator*; azután volt négy osztály, mely körülbelül a mai gymnasiumnak felelt meg: syntactikai, poetikai, rhetorikai és logikai, ezeknek az élén állott négy mester (Apáczai maga így fordítja magyarrá), *rector*; végül Bisterfeld, a szentírás és theologia tanára, *professor*. Apáczai a második osztálynak lett rectora, mestere. Fizetése volt 250 frt készpénz, 28 köből buza (köble ért 1 frtot), három disznó (à 4—5 frt), 15 bárány (à félforint), rajméz (értéke 2—3 frt), és fa 16 frt értékben. Ugyanennyit kapott a másik három mester; ellenben a professor fizetése 1800 frt volt készpénzben. Szerény állás tehát, de, mint Bethlen írja, el kellett togadnia az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt magának, feleségének és gyermekének.

Apáczai, mint református gymnasiumainkban ma is szokásos, székfoglalóval köszöntött be 1653. november 2-án «De studio sapientiae», melyben a további cím szerint, kimutatja a művészetek és tudományok hasznát, eredetét és fejlődését Ádámtól a rómaiakig, valamint a héber, görög stb. nyelvek tanulásának hasznát; végül megmutatja, mily módon lehetne a magyar nép mind e bölcseségnek nemcsak részese, hanem mint érhetné el, vagy épen múlhatná felül a többieket e téren rövid időn. «Inkább a könny, mint a szónoklat illik hozzám — mondja az elején — midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség

roppant tengerét, mi által el lön érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt, aluszékony-ságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket.» A magyar nem képtelen a tudományra; ritka ország bír annyi jeles férfit fölmutatni, mint Magyarország: Szegedi, Molnár, Gelei, Csulai, Medgyesi, Keresztúri, Tolnai, Gidófalvi, de katho-likus részről is: Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki. (Come-niust, ki ugyanekkor működött Patakon, mint idegent, nem említi.) De azért nem megyünk előre, mert iskoláink rosszul vannak szervezve, s részletesen elmondja, mivel foglalkozzék a két collaborator, a négy rector, s hogy a professor is még a magyar jogtudományt adja elő. Szóval a 28 éves kezdő semmivel sem volt megelégedve, azonnal elítélte az eddigi rendszert, melyet még nem ismert kellőleg s újat ajánlott helyébe, melyet még sehol ki nem próbáltak, sőt a 24 év óta nagy dicsőséggel oktató Bisterfeld professornak, az iskola fejének működését sem tartja elég széleskörűnek és mintegy hivatalosan, az iskola előjárói és nagy közönség jelenlétében, hogy kötelességét igazán teljesítse, még egy tárgy előadását ajánlja. Hogy e szerénytelen föllépés neki «sok boszúságot» és kevés barátot szerzett, érthető. Ez év december havában nyilvános vitatkozást tartott istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, katolikusok, lutheránusok, socianusok, arminianusok és újrakeresztelők ellen; a tárgynak a gyulafehérvári viszo-nyokhoz képest fölötte kiterjesztett volta is azt a gyanút kelti, hogy Apáczai — a minek különben a székfoglalóban is több helyütt van nyoma — nagy tudását akarta fitogtatni. Az sem tehetta kellemesebbé állását, hogy 1654. augusztus-ban tanítótársaival keményen összetűzött iskolájok módszere miatt, de nem ért el semmi eredményt.

Tanítványaira rendkívüli hatással volt. «Abban az idő-ben — írja róla tanítványa, Bethlen — a szegény Magyarok,

kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember — valamíg Apáczai János ezt a jeget el nem rontá . . . megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet és elviselheti.» Érdekesen írja le, mint tanított: «Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicá-ját, azt kezdi fordíttatni magyarra, a poétákkal és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdik a theológiára s philosophiára járók is» — íme Bisterfeld professor hallgatói is eljártak Apáczai rector leczkéire. Bethlen tehát nem az egyetlen, kire Apáczai nagy hatással volt.

A kiváló férfiút épen tüzes lelkesedése, szónoki heve, széleskörű műveltsége különösen a tanítói pályára utalták. Az iskolák javításával, átalakításával, kiegészítésével ismételve foglalkozik. Az iskola neki társadalmi, nemzeti és tudós intézmény; az tesz műveltté, gazdaggá, szabaddá. Hogy nincs főiskolánk, nemzeti szerencsétlenségnek tartja. Nagy művében a geographiához egy külön fejezetet csatol «a fővebb Akadémiákról» melyet, miután 10 pontban a többi európaiakat felsorolta, így fejez be: «11. Erdélyben, a fejevári (ha lábra állhatna), kolosvári. 12. Magyarorszában a váradi, pataki, debreczeni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi oskolák: oskolák inkább mint Akadémiák, a mi nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökké való nagy gyalázatjára. Holott más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egynehány rendbéli Akadémiájok. Minékünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az Akadémia? melybe, ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének. Csak nyittanók fel immár egyszer álmos szemünket s állatnánk tudós embereket a

Scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Így aztán nem mi hordanók a gyönyörűségecs gréci tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozná bé münénkünk s a mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek javát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-e három esztendő alatt legalább tizenötezer tallérnak kimenni, a melyekben aztán soha a mű népünk talán csak egyet sem lát? Ennyi kell pedig az ott lakó magyar deákokra legalább el. Három esztendő alatt! Oh ur isten, szánj meg már bennünköt is! » S bizonyára az ő buzgó lelkét és érzékeny kötelesség tudását festik az Encyclopaedia következő sorai: «A tanítóban, hogy tisztében hasznosan járhasson el, megkívántatik: 1. hogy tanításához illendő életet éljen s tanítványának jó s dicséretes példát adjon. 2. Hogy elég tudós legyen. 3. Hogy jó lelkiismerettel s isteni félelemmel a mit tud, azt másokkal közölje. 4. Tanítványait mint atyjok úgy szeresse. 5. Tanítsa őket világosan, rövideden és teljességesen (tökéletesen). 6. Őket isten előtt való könyörgésében megemlítsse. 7. Ne legyen ajándékon kapkodó. 8. Tanítványinak erkölcsöket és nyelveket igyekezzék leginkább újítani. 9. Egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát szerettesse. 10. Magát a különbkülönb-féle elmékhez jól alkalmaztassa.» Apáczai első sorban nem is tudós vagy író, hanem tanító. Minden tudását az iskolában értékesíti; azért tanult, hogy tanítson. S a mit ír, első sorban az iskola számára írja. Nagy műve, az Encyclopaedia is, az ifjúságnak készült. Főszándéka vele, úgymond, az volt «hogy oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna.»

Ez a könyv két évi készülés után 1655-ben megjelent. Címe ez: «Magyar Encyclopaedia. Azaz, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelv-

ven világra bocsátása. *Apáczai Csere János* által. 11 részből áll összesen 412 oldalon. Hozzátartozik még székfoglalója: De studio sapientiae és négy szintén latinnyelvű levél 1651-ből, mely egyetemi tanuló társaihoz intézve theologiai témákat tárgyal — egészben 487 oldal. Formája kis 16 rétt, hogy a tanuló kényelmesen zsebre dughassa.

Az előszóban elmondja, mit honnan vett; forrásai im ezek: metaphysikában Cartesius; logikában Ramus és Amesius; arithmetikában Ramus, Schnellius, Schonerus; geometriában Ramus; physikában Cartesius, Regius; astronomiában Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius stb. Látnivaló a közép- és újkor kritikátlan, kiegyenlítettlen frigyessége. Érdekes — a mire csak legújabbán figyelmeztetett Gyulai Farkas — hogy az előszóban megemlíti Apáczai azt is: kit követett az általános nyelvtanban, kit a görög és latinban, a héberben, a különböző dialectusokban és végül a rhetorikában, holott e tárgyak feldolgozása az Encyclopaediában egészen hiányzik. Mindezek nyilván a mű XII. részét tették volna, így külsőleg is kerek egésznek tűntetve föl a tudás egész körét. Forrásaiból Apáczai nemcsak bírálat, de önállóság nélkül is merit. A mit idáig az eredetivel pontosan összevetettek (mindössze még csak a metaphysikát és botanikát), az Apáczai dolgozása módját kivonatolásnak vagy épen fordításnak tünteti föl. Erre vonatkozólag azonban ő maga idézi Heurnius e szavait: «Azt veted talán szememre, hogy másoknál is azon dolgok s ugyanazon szókkal találhatnák? s aztán? azt kívánod-e, hogy a könyvszerzők, a kik azon dolgokról írnak, az igékre nézve különbözzenek? hát a ki a csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak? nemde egy az igazság, akármicsoda ruhában öltözzék?» Mindazáltal e téren is dicsősége marad, hogy már öt évvel Descartes halála után ismerteti nálunk a nagy philosophus tanait, a midőn még sem Angol- sem Olaszországban nem tudtak

róla. Philosophiáról egyébként művében mindössze 27 oldal tárgyal, ebből is 22 nem egyéb a Ramus-féle logika száraz kivonatánál, marad Descartesra 5 oldal: a mi meglehet, hogy XVII. századi tankönyvnek elég, de érthetetlen, hogy lehetett ily alapon Apáczait főképen és kizárólag philosophusnak minősíteni. Apáczai tanító, ki tanítványainak oly tankönyvet írt, mely legjobb, (de nem mindig elég jó) tudomása szerint mindenben az akkori tudás színvonalán állott. És e könyvét magyar nyelven írta: ez marad örök érdeme és dicsősége. Oly időben tárgyalta az összes tudományokat nemzeti nyelven, a midőn még alig akadt másutt párja. Magáról a nyelvről pedig csak a legnagyobb bámulattal szólhatunk. A hol nem uralkodik eléggé a tárgyon — philosophia, geometria, astronomia — ott merev és nehézkes, de legnagyobb részében oly ügyes és folyamatos, oly simulékony és kifejező, oly gazdag és változatos, hogy tudományos irodalmunkban jóformán példaképül szolgálhat. Joga volt a nyelv szegénységéről panaszkodni, mielőtt művét megírta; de joga van magasztalásunkra és hálánkra, miután befejezte.

Kortársai az *Encyclopaediát* nem igen méltatták. A fejedelem nem vette észre s midőn Bisterfeld helyébe más tanár után néz, nem Apáczait hívja meg, hanem Basiret, a kivégzett I. Károly angol király volt udvari papját, ki csakhamar Rákóczynak belső embere lesz. A hallgatónál kevesebb volt a sikere. «Derék emberek — írja róla Bethlen — és az ő tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Én és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak.» E mellett «felette zelosus és szeles volt», éles támadója a presbyterianismusnak, melynek egyik szélsősége, az independensizmus, volt boldogtalan királyának az elvesztője. A presbyteri iránynak akkoriban Erdélyben nem kevés híve volt, köztük a híres Medgyesi és Tolnai; Apáczai is közéjük

tartozott. Már ez magában elég ok volt, hogy Basire Apáczai működését és befolyását — melyet különben az orthodox theologus előtt eretnekségnek tetsző cartesianismusa még veszedelmesebbnek tüntetett föl — ellenséges figyelemmel kísérje. Basire a fejedelem és az udvar jelenlétében 1655. szeptember 24-én az iskolában az új tanév elején általános vizsgálatot tartott. Ekkor történt meg az elkerülhetetlen összeütközés, melyről Apáczai feljegyzései nyomán van tudomásunk. Basire a fejedelmet a presbyterek ellen tüzelte s komolyan intette őt, a főurakat, a püspököt s másokat, hogy magukra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegetse őket is; ha pedig soká találnának késni, e gonosztevők helyett a fejedelem vére fogna ontatni. Erre a fejedelem: ha a tanítók közt independens volna, nyilvánosan védje magát. Nem hiszem — mond Basire — hogy volna. De én bizonyosan tudom — válaszol Rákóczy — hogy van köztük néhány. Apáczai érezte a czélzást: «Nagyságos fejedelem — felel — sohasem volt köztünk independens, nem is hiszem, hogy most volna. Én sohasem voltam independens, nem is leszek, de presbyterianus igenis vagyok». A fejedelem: «A presbyterianismus út az independentismushoz!» Apáczai: «Fenség! persze, mondják». Erre Basire a presbyterianusok ellen fordult, s midőn Apáczai azt mondá, hogy Basire okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbyterianus könnyen megczáfolhatná — ez feltűnt a fejedelemnek s legott parancsot adott, hogy az ellenfelek ezt nyilvános vitatkozásra döntsék el. Apáczai hiába védekezett, hogy ily fontos ügyre nincs kellően előkészítve. A fejedelem megmaradt elhatározása mellett, s a 29 éves ifjú gyorsszavú heve nem állhatott meg a 47 éves férfiú higgadt gyűlölsége előtt: a vitatkozás Apáczai vereségével végződött. «A fejedelem ekkor — így tudósít egy újabbán fölfedezett forrás — Apáczaira erősen megharagudott

és ezt is mondotta: De isten engem úgy segéljen, Apáczaik uram, a Medgyesi presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mászt ne tanítson, mert isten engem úgy segéljen, valaki mászt tanít, a Marosba vettetem vagy a toronyból hányatom le!» Ekkor még Keresztúri is erősen pirongatta Apáczaik, ezt mondván: «Bezzeg kimutatá ám kgd Apáczaik uram a foga fejerét; bizony valójában gyermekei argumentumokat hozza kgd elő. Melyek után sok bajai lőnek, a püspök a fizetését ki nem akará adni, a fejevári professorságtól megfosztaték a fejedelem által.» Megkinálták a kézdivásárhelyi, majd enyedi papsággal, de nem akarja az iskolát elhagyni; aztán a marosvásárhelyi rectorssággal, de azt kevesli. Lorántfi Zsuzsánna Patakra készül meghívni rectornek, «de a fejedelem nem engedte, azt mondván, nem illik ilyen embernek javán úgy munkálkodni». A püspök ekkor azt javallotta neki, kövesse meg Basiriust s adjon reversalist. «Egyiket sem cselekedte, így aztán általtették Kolozsvárra», melynek iskolája alsóbbrendű volt.

A deákság híven megmaradt szeretett tanítója mellett. «Ha az alumnia a deákokat — írja Bethlen — és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaikhoz mentünk volna.» S Bethlen s vele sokan követték is Apáczaik, ki 1656. november 20-án foglalta el új állását ily című beszédével: «Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt a magyaroknál elpusztult állapotban vannak». Okai szerinte: a polgárok és tanulók, a tanítók gyakori változása, az egyházi férfiak, a felügyelők és curatorok — szóval mindenki. Mintha a saját maga üldözött és zaklatott lelkét erősítené, úgy hangzanak e szavai: «De ha, és ezt én mondom, oly időben születünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség és ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? Számba sem

kell vennünk az utókort? Nem, gyalázaton és szégyenen keresztül az erényre kell törekedni.»

Kolozsvártt éppen oly buzgó tanító volt, mint idáig. Az ő közbenjárásának köszönhető az intézet a Lorántfi Zsuzsánna ezerforintos alapítványát, az ő buzgólkodásának a Barsai fejedelemtől nyert cameraticum beneficium-ot, mely tiz szegény tanulónak köztartását tette lehetővé. Ugyane fejedelemez nyújtott be 1658 végén egy tervet: «A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája» felől, melyben bizonyítja, hogy a fehérvári collegium jövedelme eddig is elégséges volna az új intézetnek céljára, s hogy az még fenn nem áll, «az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irígysége tette nekünk ez nagy kárt». Ugyanez évben dülta fel a tatár Fehérvárt és collegiumát, a hallgatók elszéledtek s Basire a megmaradt 35 tanulóval menekült a romok közül. Barsai sem ér rá Apáczai nagyróptú tervével foglalkozni. Hanyatlik Erdély, hanyatlik a nemzeti műveltség ügye s Apáczai fiatal erejét is megtörte a gyógyithatatlan betegség. 1658. novemberében Kolozsvártt még nyilvános vitatkozást áll Veres Ferencz kath. pappal e tétel fölött: «Krisztus nem mindenkinek halt meg». Deczember 27-ről fenmaradt egy levele, melyben hogylétéről egy szó sincs; nyilván még egészségesnek tartja magát. De már 1659. deczember 31-én éjjel a sorvadás véget vet ifjú életének. Csak harminczötéves volt. Meghatva olvassuk Bethlen sorait: «Apáczait azután nem láttam, mert az isten ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte. Ha maradéka maradt volna, és módon lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem és emlékezetét ma is becsülöm. A szörnyű tanulás és az isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgal-

matoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erőtlen lélek az erős testnek, ki kellett menni belőle». — Méltatását és jellemzését szépen foglalják össze Beöthy e szavai: «E szegény, üldözött, beteg tudós a tudomány oroszlánszívú fölkenntjei közül való, kit a közelmúlt rémjelenetei épp oly kevéssé képesek megfélemlíteni, mint halálának közelgő árnyéka. Tudós, ki hisz eszmeiben; hazafi, ki hivatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét».

Munkái (Szinyei adatai alapján): 1. «Disputatio theologica de introductione ad philologiam sacram». Ultrajecti, 1650. — 2. «Disputatio theol. inauguralis». Hardervici, 1651. — 3. «Magyar Encyclopaedia». Ultrajecti, 1653. (újra kiadva: Győr, 1803.; e kiadás nem pontos, sem nem teljes; az első kiadás nem 1653-ban jelent meg, hanem 1655-ben, együtt a következővel): — 4. «Oratio de studio sapientiae». — 5. «Magyar logikácska». 1654. (újra kiadva Horváth Cyrill által Pest, 1867. A. Cs. J. Bölcsészeti Dolgozatai, meglehetősen önkényüleg választott szemelvényekkel az Encyclopaediából, melyek éppen nem adnak képet Apáczaíról). — 6. «Disputatio de politica ecclesiastica». Claud., 1658. — 7. «Disputatio philos. de mente humana». Varadini, 1658. — 8. «Académia felállításának módja és formája». Kiadja Szabó Károly. Pest, 1872. *Kéziratban*: 9. «Oratio de summa scholarum necessitate stb.» (Magyar fordítása Hegedüs Istvántól, Kolozsári ev. ref. főtanoda értesítője, 1876.) — 10. «Philosophia naturalis». Anno 1660. (204 l. Előadásaihoz készült jegyzetek, melyeket halála után lemásoltak, l. Gyalui. Szinyei nem említi.)

Irodalom. (Csak az újakat említem.) *Szilágyi Sándor*: «Apáczai Cs. János és kortársai». (M. T. Akad. Értesítője, 1860. Az egész Apáczai-irodalomnak maig legkitünőbb munkája.) — *Gyalui Farkas*: «Apáczai Cs. J. életrajzához és műveinek bibliographiájához.» (Erdélyi Múzeum, 1892.; megbízható adatok dolgában első helyen áll.) —

Erdélyi János: «Apáczai Cs. J. ösmertetése». (Sárospataki Füzetek, III. 1859. 316—37. lap. A tartalomjegyzékből a cikk sajtóhibából kimaradt. E. leggyöngébb dolgozata; Apáczai philosophiai méltatása kritikátlan, az adatokban sok az önkény.) — *Horváth Cyrill*: «Apáczai Cs. J. philos. dolgozatai». (A bevezető értekezés 30 lap, melyből csak nyolcz érdemel figyelmet, a hol Descartessel összeveti.) — *Ormándy Miklós*: «Apáczai Cs. J. életrajza és botanikai munkássága». (Kolozsvári r. kath. főgymn. értesítője, 1879. Az életrajzi rész teljesen megbízhatatlan, a tudományos igen jó.) — *Szily Kálmán*: «Apáczai Encycl., mathem. és physikai szempontból». (Term.-tud. Közlöny, 1889. Igen érdekes és tanulságos; összefoglaló ítéletében túlságos szigorú.)

Bánóczy József.

AZ UTOLSÓ NÁDOR ÉS KORA.

Források: Zehn Jahre in Ungarn. Erlebnisse und Beobachtungen eines Weltbürgers. Bd. I—II. Leipzig, 1845. — Österreich im Jahre 1840. Von einem österreichischen Staatsmann. Leipzig, 1844. — Ungarische Wirren u. Zerwürfnisse. Leipzig, 1842. — Terra incognita. Notizen über Ungarn. Herausgeg. v. J. Orosz. Leipzig, 1835. — Titus: Magyarország 1846-ban. Lipcse, 1846. — Tabletten autrichiennes contenant des faits, des anecdotes, des observations sur les moeurs, les usages des Autrichiens et la chronique secrète des cours d'Allemagne par un témoin oculaire. Bruxelles, 1830. — Zeitstimmen aus und über Österreich. Leipzig, 1846. — Stephan Victor, Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden, 1868. — Ungarische Zustände, Leipzig, 1847. stb.

I.

A márcziusi emlékek verőfényében egy elvonuló sötét viharfelhő árnyéka takarja Magyarország utolsó nádora tragikus alakját, kit a forradalom szélrohama legelőszőr sodort el, hogy életében megvonja tőle a történet igazságszolgáltatását, miután megtörni engedte a legnehezebb helyzetben, melybe a poliitkai kényszerűség gyarló embert állított valaha. Nincs a történetnek szereplő egyénisége, kinek sorsa megilletőbb volna, s nincs, kit a pietas koszorúja igazabban illetne meg, mint a nagy nemzeti válságnak e mindenkitől félreértett alakját.

Magyarnak született, a magyar vér és temperamentum minden erényével és hibájával, de egyszersemind azzal a kényszerűséggel is, mely alá a családi tekintetek állították, melyekben született. És e két széthúzó erő egy perczig sem szűnt meg a befolyás felett versenyezni, melyet életére végzettszerűen gyakoroltak. Már kora ifjúságában Miklós czár leányának, Olga nagyhercegnőnek szánva, ez összeköttetést azok a politikai tekintetek hiúsították meg, melyek rá, mint Magyarország leendő nádorára, épen a magyar nemzet visszatetszése szempontjából voltak irányadók.

A nemzeti előítéletek e legyezetése később is egész politikai gondolattá kidomborodva jelenik meg István főherceg egész nyilvános szereplésében. Az öreg József nádor még erősen ragaszkodott nem egy tekintetben a merev spanyol etikethez. István nádor szakított ezzel a hagyománnyal, társaságát, udvarát egy magyar nábob minden szeszélyes túlzásaival rendezte be.

Hetenkint egyszer adott estélyeket, de ezek csupa kártyázó és pipázó összejövetelek voltak a magyar nemesség akkori élete módjára. Főudvarmestere fáradtságosan összekeresett vadász- és huszárpárokat szedett össze, kik nemcsak nagyságra, de arczra is annyira hasonlók voltak, hogy a legmulatságosabb tévedésekre adtak alkalmat. És bár a nemeslelkű nádor jelentékeny összegeket fordított jótékony czélokra s a pesti árvíz alkalmával mindaddig letiltotta asztaláról a csemegét s árát a szűkölködők rendelkezésére bocsátotta, míg csak az inség nem enyhült, de azért hintói ragyogtak az aranytól és selyemtől, lovai a legszebbek voltak s cselédsége pompás livréekben díszelgett.

Elég naiv volt azt hinni, hogy ha dotatiójának 300,000 forintra való fölemeléséhez köti a nádori méltóság elfoglalását, a kifejtett fejedelmi pompa fénye elég lesz elkápráztatni egy érzéki phantasiájú nemzetet, s a kopott kabátos Catok-

nak menten leesik az álla. A Budán tartott 230 terítékes első kormányzói diszebeden meglepetve látták a szétosztogatott menükön följegyzett 98 fogást. Majd jött egy fényes bál, melynél a szeretetreméltó házigazda figyelme arra is kiterjedt, hogy saját öltözőjét rendeztette be a hölgyek garderobejának, a hol szolgálatkész komornák voltak kéznél egy-egy félrecsúszott hajfonat vagy makacs fodor kiigazítására, nemcsak, de a legfinomabb odeur-ök, friss virágsokrok, új báli czipók, keztyúk, selyem harisnyák álltak rendelkezésre. Mindezekre H. . . . 'gróf, mint egy valóságos «petit maitre» viselt gondot. Nyolczszáz szál gyertya ömlesztett nappali fényt a táncsteremre. Hogy a vendégeknek megkíméljék a fáradságot, maga az udvari tiszt számította össze a gyertyákat s adta tudtára az eredményt a vendégseregnek.

A főherczegnek volt érzéke a nyilvánosság bizonyos előnyei iránt, bár egy alkalommal, mikor a «Pesti Híradó» elég indiscret volt nyilvánosságra hozni a főherczeg egy séta-kocsizását, mely alkalommal négyes phaetonját maga hajtotta, a főherczeg megizentette a lapszerkesztőnek, hogy jövőre, ha magánügyeivel akar foglalkozni, sziveskedjék előbb hozzáküldeni a — *correcturát*.

Hanem e tündériesen világított ragyogó termekben mennyi árnyék! A forradalom előtti társadalom mély bomlását nem leplezhették el a zajos ünnepek. A főrangú *haute-volée* bántó idegenkedéssel fordult el a köznemességtől, s egy Zichy gróf egy alkalommal egy hölgyre ujjával mutatva jegyezte meg gúnyos hangon: «Ez itt K. fiumei kormányzóné asszony!» A szegény egészen elhagyatva ült ott a *haute-volée* dámái közepett, egyetlenegy sem érdemesítette szóra, sőt B. grófnő, mikor K. asszony megszólította, lorgnette-ján keresztül merev fixirozással nézett rá, s azután szó nélkül sarkán fordult s otthagya.

Ezekhez hasonló epizódok épen nem voltak alkalmasak a mindinkább mélyülő ellentétek kiegyenlítésére. Pedig a nádor teljes jóindulattal buzgólkodott a meglazult társasélet föllevenítésén. Élczes, szellemes modora sokszor az etikett szigorát is feláldozta egy-egy népszerű aperçu-nek. Ő volt, a ki az aranygyapjas rend ismeretes devise-ét — «*Pretium non vile laborum*» — ekként variálta: «*Pretium non vieler laborum*». És éppen nem vette rossz néven, mikor az országban tett ismerkedő körútján, mely 14 nap alatt az országnak 1.200,000 forintjába és 504 ünneplő beszédbe került, Jászberényben egy «Éljen István!» feliratú nagy lepedővel fogadták, melynek takarója alól, mikor félrehúzták, egy óriási — sült ökör került elő. Valaminthogy csak jóízű mosolyt csalt ajkaira az is, mikor Sárospatakon egy éltesebb főúr, a tiszteletére adott ebéden mondott toasztjában azt a reményét fejezte ki, hogy most már meg fog a főherczeg házasodni is, «mert a legényember — úgymond — mindig csak félemler».

Elkövetkezett az 1847-iki országgyűlés megnyitása. Azé az országgyűlésé, a melyre Kossuthot Pestmegye küldte követül. Heves agitatók előzték meg az októberi választásokat, de talán senkit sem ragadott annyira a pártszenvedély, a fanatismus, talán senki sem mondott a fanatismus fellobbbanásában a márczius előtti idők izgalmait markánsabbul bélyegző szavakat, mint a mai közéletnek is egyik legkedveltebb és legnépszerűbb alakja: az akkor fiatal P... báró. «Csak négy emlékezetes napot ismerek — ekkép haranguirozta a pestmegyei választókat — a világ teremtése óta. Az első, a melyen a Chaos világossággá vált; a második, a melyen Krisztus megszületett; a harmadik, a melyen a franczia forradalommal a szabadság napja felsütött; a negyedik a holnapi nap lesz, a mikor el fog dőlni, hogy Kossuth követ lesz-e, vagy nem?»

Kossuth követ lett. De már a deczemberi felirati vita meghozta a márczius első fecskéit. Zajos, izgatott jelenetek

próbálták ki a főrendi tábla elnöki tisztségében még gyakorlatlan nádort. Egy alkalommal két szónok egyszerre emelkedett fel, egyik az ellenzéki, a másik a kormánypárti padokból, s egyszerre követelték a szót. A zavarba jött elnök tétovázva jegyezte meg, hogy igazán nem tudja, melyiknek adja a szót. «P...nak! P...nak!» — harsogott fel egyszerre a jurátusi karzatról, mert P... volt az ellenzék szónoka. A rendreutasításra több jurátus visszaszólt: «Hiszen ha a nádor nem tudja, melyiknek adja a szót, mi kell, hogy döntsünk».

A leczke, melyet a nádor ekkor tartott a zavargó ifjúsághoz, érdemes arra, hogy szó szerint közöljük: «Magaviseletük — szolt a nádor — annál kárhoztatandóbb, mert a karzatra való bejárat csak azért engedtetett meg önöknek, hogy tanuljanak, hogy egykor helyöket a gyűlésben, mint hazájok törvényhozói, méltóan foglalhassák el. Ha felcserelnők a szerepeket s a most kritizáló hallgatósággal a főrendek helyeit foglaltatnók el, ezeket pedig a hallgatóság helyett a karzatokra küldenők, az előbbinek bizony kevesebb kára lenne ebből, mint a hazának. A mostani tábla a karzatok dicséretével vagy ócsárlásával szemben egyként közönyös».

A nádort e jelenet annyira felizgatta, hogy beteg lett belé. A gyúanyag fel volt már halmozva, még csak a szikra kellett, hogy jöjjön.

II.

Az átalakulás nagy folyamatát, mely a régi Magyarországot elhullott fiai vérének ifjító fürdőjéből phönixként emelte ki, hibás volna egyedül márczius 15-ike emberei művének tulajdonítani. Hiszen Ferencz császár uralkodásának utolsó éveiben voltak már politikusok, kik a nagy krizist, mely elé Ausztriát századok bűnei sodorták, kikerülhetlennek ismerték fel. A történelem csodás organismusa olyan,

hogy abban a mult a jövő tükrében látja képét, s a ki csak az események rohamos egymásutánját követi, sokszor egészen egyebet lát, mint a ki nyomról nyomra visszamenőleg fejti-bontja föl annak összecsomózott szálait.

A szatmári béke után esekélyesedett közélet, a passarovitzi békekötés következtében a töröktől kiürített roppant nemesi latifundiumok bevonása a korona rendelkezése alá, s ezeknek politikai célokból való adományozása rendkívüli eszközt szolgáltatott a bécsi udvar kezébe a nemzet ellenálló ereje megtörésére. A XVIII. század második évtizedéig a dynastiával és a kormánnyal szemben megalkudatlan büszke mágnások most mint a raj zümmögtek körül a mézes géretek czukorporával körülhintett trónt, melynek egy szép császárnő kegyes mosolyai s érzékeny könyei növelték varázsát.

Bebizonyult a tacitusi íge: «Quanto quis illustrior tanto magis falsi ac festinantes». Hugenották váltak egy éj alatt újra katolikusokká s merültek el a bécsi absolutismus csábító világába. Száz évvel később párját láttuk ennek az önző politikának Franciaországban, hol a hajdani köztársasági nemzeti javak vásárlói az ellenzékre tértek, a midőn a restauráció által fenyegetve látták magukat háborítatlan birtokukban.

A hatalom nem látta a veszélyt, mely a mesterséges dissolutió eme folyamatában a nemzet középosztályát a demokratikus eszmék táborába hajtotta. Nem az eszmék meggyőző igazsága volt az, mely az avitikus intézmények popiliusi körében megesontosodott régi Magyarországot, ezt az országot, melynek területe $\frac{5}{8}$ -adrésze még mindig nemesi allodium volt, a szabadelvűség szászlója alá terelte, bár az 1833-iki országgyűlés már nem nélkülözte itt-ott a szokatlanul radikális hangot sem, s többek közt Péchy, pestmegyei követ az egyházi javak secularisatiójának kérdését is föl-

vetette. De a centralismus veszélye ellen nem volt más menedéke a nemzetnek, mint alkotmányossága sülyedő hajójából kidobni a fölösleges gátló terheket, s őszintén kezet nyujtván a haladó korszellemnek, megkönnyült vitorlakkal evezni tovább.

Amaz idők egyike volt ez, melyekben Thiers szerint: «tous parlaient du bien publique, et peu le voulaient». Mint egykor a Fabiusok, kik egyedül viselték a harczot a vejjeliek ellen, 80 Zichy vitte a szót a felső táblán s nyomta le számbeli súlyával a törvényhozás mérlegét. Napoleon bukása után tizennégy éven át az alkotmányos Magyarország oly módon kormányoztatott, mely az adott szó és ígélet szentségének teljes kigúnyolását jelentette.

A politikai kormányrendszer minden bűnének a közerkölcsök tervszerű elsatnyítása tette le alapját már az iskolákban. A tanuló jóérzete tanulmányai egész folyamata alatt a legszigorúbb felügyelet tárgya; professorai megannyi spiczlik, kik pedansúl jegyzik könyveikbe természetének, hajlamainak, szokásainak, legkisebbke nyilvánulását, hogy jelentést tehessenek arról Bécsben vagy a tartományi központban. Figyelemmel kísérik olvasmányait, kikérdezik, mit tart különösen Catoról és Brutusról, s évenként legalább hatszor kényszerítik meggyónni. De nincs az a hivatali bureau sem, a melynek személyzete közt legalább két spion ne lappangana, kik közvetlenül leveleznek a bécsi rendőrfőnökkel, sőt magával a császárral is. Denunciánsok árasztják el a korcsmákat, fogadókat, ott leleskednek a császári könyvtárban, könyvárus-boltokban, tudakozódva, ki milyen könyvet használ. A postán föladott leveleket a legkisebb gyanúra fölbontják, sőt attól sem pirulnak, hogy a levél hátán a feltört pecsét *mellé* üssék föl az új pecsétet.

Tizezer császári spion — *Nadler* — örködött a polgárságnak nemcsak élet- és vagyonbiztonsága, de erényei fölött

is s teljesítette a besugói szolgálatot. Voltak közöttük kiskereskedők, iparosok, cselédek és prostituáltak, s mindezeket messze szétágazó szövetség titkos hálózatába fűzte össze a reactió ármányos keze. Egy szó sem hangzott el Bécsben a nélkül, hogy mint egy óriási hallócsövön át, vissza ne verődött volna a császári kabinet rejtek-falairól. Így tudták meg többek közt, hogy R—y herceg S—r udvari tanácsos leányával szerelmi viszonyt kezdett, s daczára annak, hogy az egész viszony a lehető legplatonikusabb maradt s nem terjedt túl néhány ablakon át váltott pillantáson, a császár ezt elég oknak tartotta arra, hogy maga elé rendelje a bűnös herceget. «Herceg! — szólította meg szigorú hangon — jó lesz megtudnia, hogy tanácsosaim leányai nem arra valók, hogy kalandjai czéltáblájául szolgáljanak; van Bécsben elég más, a kihez fordulhat. S a szegény hercegnek 15,000 frtjába került ez a tréfa.

Bezzeg nem vették ilyen komolyan ezt az operett-ízü moralitást, a mikor a politikai czélok kivánták azzal a megalkuvást. A bécsi congressus napjai — vagy inkább éjszakái — a bacchanáliák legmagasabb iskolájának voltak szakadatlan sorozatai, úgy, hogy utóljára már az orosz czárt is elfogta a tobzódás undora s szökni igyekezett a társaságból. De Metternich ügyesen tudta még egy csavarintásnyival feljebb hangolni az élvezetek húrjait s hogy lekösse a fiatal és érzéki czárt, mint egy byzanci hopmester, újabb és újabb izgalmak elővárásolásában feszítette meg fantáziáját. A gourmandság és szakácsrafinnoment utolsó fokát képező híres ebédeket és fényes bálokat, versenyeket egyszerre úgynevezett «petite soirée»-ek váltották föl, melyeknél a királynő szerepét egy rendkívüli szépségű hercegnő játszotta. Daczára családjá ellenzésének, mely nem akarta őt Metternich kívánatára odadobni a diplomatia ez erkölcstelen játékának, a hercegnő mégis incognitó elhagyta Bécsset s követte őt

Sándor czár is. De a szép Ledának még korántsem ért véget szerepe; ezer kaczer cselszövénnyel kellett a mámor örületébe mindjobban belecsalogatnia üldöző és hódítani vágyó Jupiterét, hogy aztán Metternich a szerelmes czárt általa Troppauba és Laibachba édesgethesse. Vannak, a kik tudni vélik, hogy Metternich az orosz udvartól nagyobb fizetést húzott, mint magától Ausztriától, s hogy erről Ferencz császár is tudott.

Minden frázis daczára, a mit a magyar nemzet loyaltásáról oly készséggel szoktak hangoztatni, tény az, hogy a magyar nemzet, épen politikai elégedetlensége okáért, csak gyengén támogatta Ausztriának a francia köztársaság elleni háborúit.

Ehhez járultak még a hadsereg egyéb organikus bajai. A kenyér olyan, hogy alig lehet lenyelni. De milyen is lehetne, mikor valahányszor az osztrákok lisztkészletet adtak el, ezt a lakosok csak sertéseik és majorságaik számára vették meg. Láttak a többek közt oly lisztet, melybe porrá tört kréta volt vegyítve.

Még czifrábbak a dolgok a hadsereg ruhaszállításánál. A háborúk hyénái ott, hol még a győzelemnek is köny- és vértenger az ára, egyedül maguk nevetnek a markukba. Csalásaikat oly szemérmetlenül üzik, hogy az osztrák katona, ha egy ruhát három hétig visel, bélése foszlányokban csüng alá, mint a pókháló s a szöveten keresztül lehet látni. A bakancs alig tart tizenöt napig. Pedig egy évben csak egyszer kapnak teljes fölszerelést.

Nem csoda, ha a legsensatiósabb feltevések keringenek a közvéleményben ez állapotok okai felől; vannak, kik az egészet tervszerűleg kigondolt összeesküvés kifolyásának tekintik Ausztria állami bukására, mely összeesküvés fő-főeszköze az, a ki a birodalom cancellári székén ül, Thugut, az illuminaták felforgató sectájának híve. Mások az vélik

tudni, hogy egy századok óta elnyomott népfaj, melynek polgári egyenjogúságát a francia forradalom első ízben iktatta törvénybe, a zsidók azok, kik hálából a francia demokratia iránt, titkos szövetkezetben tömörülnek a köztársaság körül, Európától Ázsiáig terjedő politikai levelezést folytatnak s közvetítenek héber írásjelekkel, s nemcsak kémszolgálatot teljesítenek a francziák előnyére, de mint az ellenfél szállítói is árúloi lesznek saját államuk hadseregeinek. Legalább így magyarázzák azt a gyakori esetet, hogy épen a francziák támadásait megelőző napokon hiányzik annyszor a császáriaknál és szövetségeseiknél a hús és kenyér. A zsidó Kaukázus is ilyen bűnös manipuláció gyanuja alatt állt s csak nehezen moshatta ki magát alóla.

Minderről Ferencz császár tudott a legkevesebbet. Hozzá ez időben nehéz volt a bejuthatás, sőt a kinek születése, vagy állása erre jogot adott is, gondoskodtak róla szigorú utasítással még az audiencia előtt, hogy politikai kérdést ne merjen érinteni. A közvélemény a fiatal császárnét okolta befolyásának ily irányú felhasználásával s általában az ügyek rossz vezetésével s oly erős gyökeret vert e vélemény a népben, hogy szívét egészen elfordította uralkodónéjától s a császárné nem egy ízben volt kitéve a közönség részéről célzatos bosszantásoknak.

Ferencz halálával a politikai rendszer egész öröke leltár mellett szállt át utódára. Hatvanezer köztisztviselői marionette rángató madzagát tartotta kezei közt a bécsi központi hatalom. A császár nevezte ki a ministereket, az elnököket, kormányzókat, ülnököket, igazgatókat, tábornokokat, ezredeket, érsekeket, püspököket, kanonokokat, egyetemi és gymnasiumi professorokat — s mindezt azzal az elmaradhatlan klauzulával, hogy: *«tekintve személyünk iránti hű ragaszkodását»*. A közszabadságnak sohasem volt esküdtebb ellensége Metternich kancellárnál, pedig nőies külsője, széles

homloka, szabályos orra, kék szemei, mindig mosolygó ajaka nem tettek kellemetlen hatást. De e megnyerő külső leple alatt egy politikai démon ádáz karmai emelkedtek Magyarország szabadságának megfojtására.

Végre az adminisztratori rendszer beleverte az utolsó éket a magyar alkotmányosság védbástyáiba, a melyek a spanyol és Stuart-ármányok törekvéseinek legtovább állottak ellent. A nemzet közvéleménye tiltakozott a hivatalos mandarinenthum ama legujabb teremtményei ellen, kik 5—6000 forintos fizetésekkel azt a missiót vállalták el, hogy Magyarországot a conservatív majoritás táborába hajtsák. De hiába, a *reformerhetnémkedés* szele most már felülről kezdett fujni, a felvilágosult absolutismus lett a divatos jelszó s megtörtént, hogy egy bizonyos megyei administrator eljásztotta hajduival brumaire 18-dikát a tanácsteremben az ellenzék férfjaival szemben.

Apponyiban megtalálta a kormány azt az embert, a kinek elvei voltak, s ennyiben ő veszélyesebb volt minden elődénél, Pálffy Fidél s Majláthot sem véve ki. A leopoldstadti színház kulisszái világából kipattant kancellárban egy új Bonapartét láttak, a ki egy tetterős aerát fog kezdeményezni. Nincs fonákabb helyzet egy doktrinér államférfiuénál, a ki igen jól akarja szerepét játszani s nincs rosszabb kormány annál, a mely semmi megoldani valót nem akar hátrahagyni utódjára. Az egész hivatali kar, ujságok, kormányzéki tanácsosok, adminisztrátorok, főispánok, váltótörvényszéki assessorok, só-beszédők, titkárok, konzipisták és gyakornokok ujjongtak az örömtől, hogy a kormányt a tettek mezején látták.

De vajjon mit jelentettek ezek a tettek? Vajjon a Lukák, Benék, Ürményiek, Uraiak, az adminisztratori kar egész korteshada alkalmas volt-e a közvélemény szemében növelni annak a kormánynak a nimbusát, mely Urait kegyeivel hal-

mozta el s a híres Forintost titkos audientiákban részesítette? Suttogtak holmi programokról, melyek közt ott volt az osztrák államadósságoknak a legközelebbi országgyűlésen leendő átvállalása s a büntető törvénykönyvbe bizonyos betoldás fölvétele, mely a kormányellenes beszédeket szigorú büntetéssel sújtaná. Megteremtették ünnepélyesen a gyűldét, de az a párt, mely ilyen alapokon szorult együvé, nagyon hasonló consistentiájú volt az európai egyensúlyhoz, melyről Swift azt mondta volt, hogy «ha egy veréb a fedelére ül, az egész ház összeomlik.»

Egyike a legerősebb conservativ mágnásoknak, Metternich sógora, Zichy Bódog is szükségesnek látta rámutatni a rendszer túlzásaira, mely csakis a szláv ajkú megyékben talált hivekre. No meg a főpapságban, mely pénzt, fáradságot szívesen áldozott, hogy a kormányt támogassa. Legjelentékenyebb tehetsége kétségkívül Lonovics csanádi püspök, a magyar episcopatus V. Sixtusa, kinek arcza, temperamentuma Lutherre emlékeztetnek. A mint szónokol, vonásait valami benső tűz emészti; apostoli megalázkodása és egyházfejedelmi büszkesége sajátságos allürben olvadt össze, mely emlékeztetett szent Bernátra, annak lángesze nélkül. Senki sem értett hozzá jobban, mint ő, hogy a katolikus dogmákat bizonyos költői theologia mezébe öltöztesse; a támadás minden sophismájára a czáfolat tiz sophismáját tudta készen tartani.

Széchenyi összetűzése Deákkal, az előbbinek megszerzte a kormány rokonszenvét, mely őt kormányzéki tanácsossá s egy ujonnan alapítandó közmunkaügyi büro fejevé szemelte ki. Az ő rendszertelen és szeszélyes agya találta ki a közjogi kapocs legczinikusabb és lakonikusabb formuláját, mely azzal kezdődött és végződött, hogy «Ausztriával össze vagyunk házasodva». Igaztalan volna e hasonlat mögött nem látni Széchenyi sarcastikus egyéniségét; de lehet-e kétkedni

a felett, hogy a kiegyezési aera összes közjogi tudása sem sokat változtatott e genialis epigramm életből merített igazságán? Csak az ő Cassandra-lelke sejtette már akkor, hogy a magyar nemzet feladott önállósága egyedül az anyagi függetlenség terén vívható vissza sikerrel.

A pest-szolnoki vasút megnyitása meghozta régi álmai megvalósulását. A nagy magyar csupa öröm volt e napon. Az ünnepélyes megnyitás alkalmával Batthyányi septemviren, Széchenyi kamarai elnökön, Keglevich kincstárnokon, István főherczegen, gr. Károlyi Lajos főispánon s Vay báró kormánybiztoson kívül — a kiról az a calembour járta, hogy nélküle nem lehet Magyarországot kormányozni (t. i. vaj nélkü) — ott volt Rothschild is, erősen dörzsölve állát s árfolyam-differenciákon töprengve. A főherczeg, mikor meglátta, előzékenyen beültette a waggonba: «Jöjjön ön, Rothschild báró, hogy ha a levegőbe röpülünk, ön is velünk röpüljön.» Talán azt hitte a derék főherczeg, a mennyországba sem lehet már államkölcson nélkül eljutni.

Mindez akadályozta egyelőre az ellenzéki hangulat erős kitöréseit. Az 1846/7-diki nagy inség különben is erősen demoralizálta az alsóbb néposztályokat; öt forintért bocsátottak áruba gyermekeket, sőt adták ingyen ajándékba is. István főherczeg azonban erősen csalódott, mikor számított a kormánybarát conservatív és liberális elemek támogatására. Battyányi Lajos Vasmegye közgyűlésén hangosan követelte, hogy húzzák ki nevét azon deputatióból, mely István főherczegnek Budán leendő fogadására küldetett ki. «Senki elé sem járulok hódolni — nyilatkoztatta ki a büszke főur — tehát István főherczeg elé sem!» Ha tudta volna, hogy jönni fog egy pillanat, a mikor vigyázatlan szavai végzetes súlylyal billentik alá élete mérlegét...

III.

A viszonyok erőszakos alakulásainak a nádor ellent nem állhatván, kénytelen volt maga állni élére a mozgalomnak, hogy legalább azt a törvényes mederbe szorítsa s szabályozza. Már a rendek márczius 4-iki felirati javaslatának keresztülforcirozásával a főrendi táblánál, a nádor, mint elnök, szabálytalanságot követett el, a mennyiben, hogy elfogadtassa a nemzet jogos aspiratióit tolmácsoló felirati javaslatot a csökönnyös főrendekkel, a tanácskozás menetét szokatlanul befolyásolta s a tábla határozatát elhamarkodott enunciatióval praeoccupálta. Igaz, hogy e lépés politikai mentességül szolgál, hogy ép az ülés megnyitása előtt tudta meg, hogy a felirat el nem fogadása esetén az országgyűlési ifjúságnak feltett szándéka volt véres conflictust provokálni a conservativ mágnásokkal s ennek meggátlására a nádor minden eszközt jogosnak vélt megragadni.

A conservativ párt azon része, melynek a felirat ellen alapos kifogásai lettek volna, elfogadta a fait accomplit és hallgatott. A felirat átnyújtására Bécsbe küldött deputáció élére maga a nádor állt. Az elindulást megelőző nap estéjén érkezett meg Bécsből C. gróf, fontos udvari depessel a nádor részére, melyet nadrága alá, csizmájába rejtett. A gróf nem volt fukar a legközelebbi bécsi napok eseményei ecsetelésében, komor szavakkal jellemezte a bécsi udvar fejvesztett kapkodását s a rendszerváltozást sürgető áramlat fenyegető felülkerekedését.

Ilyen kilátások közt indult útnak a nádor, hogy a magyar deputátiót az uralkodó elé vezesse. «Ki tudja, visszatérek-e még? — rebegette szomorú sejtelmek közt — talán agyon is ütnek.» Helyzetét világosan látta abban a tragikus alternatívában, hogy vagy az udvar bizalmát játszta el örökre

még abban az esetben is, ha mindent megkap, a mit a nemzet nevében kívánt, vagy pedig semmit sem ér el, és akkor Magyarországra sohasem térhet többé vissza. «Tudom jól — jegyezte meg ösztönszerű előérzettől megkapatva — hogy ha magyar ministerium nélkül térek vissza, az országgyűlési ifjúság királylányá kiált ki. Már pedig, ha megszünök is nádor lenni, még sem szünök meg főherczeg lenni. Ha ez történnék, egy fél óra alatt túl leszek a határon és Magyarország soha sem lát többé viszont.»

Bécs e nevezetes napokban sajtáságos hazafias paroxismus képét mutatta. Kokárda viritott minden keblen; öregek, ifjak, gyerekek, asszonyok nemzeti díszben pompáztak. A történelemben egyetlen példa volt, hogy a merev magyarság s németiség kibékülése symbolikus kifejezést nyert s a magyar országgyűlési ifjúság a magyar színek mellett a bécsi kokárdát — fehér szalagot — is viselte. A bécsi opera márcz. 16-iki előadásán «Don Juan» nemzeti fejdíszben, viharos éljenzés között lépett a színre s a midőn valaki a színházban jelenlevő F... magyar mágnást «gróf» czímen szólította, az megfordult s így felelt: «Nincs gróf — F... polgár».

Mikor a nádor Bécsbe érkezett, a vámnál nem finánczokat talált, hanem fölfegyverkezett tanulókat, kik hangos éljennel fogadták. A Metternich-villa előtt a berlini múzsa-fiak pipázva táboroztak. A város csukott kapuja feltárult a főherczegi lakáj: «István főherczeg!» kiáltására, s a «Stephanplatz»-on a nép kifogva a nádor kocsijából a lovakat, lelkes óvációk közt maga vont a hintót a Burgba. Jellemző a bécsi köznép gondolkozásmódjára, hogy mikor a nádor a Burgból elhajatott, a Batthyányi-lépcső előtt összesereglett nép közül egy polgár megkérdezte vele volt társát, ki az az uraság, a ki most távozott? «Na, kennst Du den nit? Des is ja der König von Ungarn» — volt a felelet.

Ismeretes, hogy a mi akkor még csak a bécsi köznép ajkán élő legenda volt, kevés idővel utóbb annyiban a valóságához is közel jutott, a mennyiben Jellasich bán előnyomulása első hírére Kossuth, hogy a fenyegető véres conflictust kikerülje, tényleg felajánlotta István főherczegnek a magyar koronát, mint egyetlen eszközt arra, hogy az országnak minden dynastikus érdekeken felül álló integritása megóvassék és előre be sem látható kalamitásoknak elejét vegyék. A történetírás tartozik István nádor emlékének azzal az igazsággal, hogy ő a maga részéről határozottan visszautasította az ajánlatot. «Inkább fogom — ezek voltak saját szavai — ha a szükség úgy hozza magával, vándorolva koldulni kenyeremet királyomért, mintsem, hogy tőle koronát lopjak».

A főherczeg loyaltása ma már minden kétségen felül áll. De szerencsétlenségre, a jelenetnek nem voltak közvetlen tanúi, s ez elég volt arra, hogy a nádor, egy végzetes félreértés következeként, majdnem egy álló évtizedig egye a száműzetés keserű kenyerét.

*

Visszatérünk a bécsi udvarral folytatott alkudozások menetére. A magyar nemzet kívánalmai csak részben mentek teljesedésbe. Hogy a kiegyezés utolsó akadályait elhárítsa, a nádor Pozsonyba utazott a magyar országgyűlést engedékenységre hangolendő. Már-már sikerült is concessiókat nyernie az udvar számára, a mikor egy közbejött esemény feleslegessé tette minden fáradozását s egész más irányba terelte az eseményeket. Ez eddig kevésbé szellőztetett epizód részletei a következők.

Mialatt a nádor Pozsonyban a rendek állhatatosságát igyekezett megtörni, ugyanazon idő alatt Bécsben Z. udvari tanácsos dolgozott a magyar országgyűlés kívánalmai válto-

zatlan elfogadása érdekében. Mindkét törekvést siker koronázta. Így történt, hogy ugyanazon pillanatban, melyben a nádor a Pozsonyban kivívott concessiókkal Bécsbe érkezve, a Burgban berendezett lakosztályába e szavakkal lépett: «Victoria! kedvező föltételeket hozok», már ott találta Z. udvari tanácsost, ki közbe vágott: «Késő, császári fönség. már időközben mindent megadtak s erről értesitettem Batthyány ministert is».

A nádor nem mutatta megütődését, de teljes oka volt rossz néven venni e beavatkozást, mely egyként gyöngítette helyzetét fölfelé és lefelé. Teljesen compromittált szinben tünhetett fel a magyar országgyűléssel szemben, mely előtt a kiegyezés lehetőségének egyetlen föltételül az engedékenység szükségét hangoztatta s ime most kitünt, hogy a mit neki meg nem adtak, azt kivívnia sikerült egy sokkal jelentéktelenebb tényezőnek. A mi Z. udvari tanácsost illeti, neki szüksége volt a rehabilitációra, mert a közvélemény őt vádolta a külön magyar pénzügy-, hadügy- és külügy-ministeriumnak a királyi rescriptumban tartalmazott megtagadása odiumával s midőn az általános megadóztatásra vonatkozó rezolútiót nyilvánosan megégette, őt magát is mindenütt kereste, hogy boszúját töltsé rajta. Ez ügyes köpenyfordítással sikerült a hangulatot annyira kedvezőre hangolni maga iránt, hogy az április 10-iki kerületi ülésen maga Batthyány és Deák indítványozták a kiegyezés létrehozása körüli érdemei ünnepélyes jegyzőkönyvbe igtatását.

Különben meg kell jegyezni az igazság kedvéért, hogy a nádor haragja sem volt tartós a márczius 30-iki események ez ügyes politikai acteur-e iránt. Schaumburgi exiliumban pár évvel később több ízben fogadta, sőt állandó levelezésben maradt vele s időről-időre érdekes értesüléseket köszönhetett neki a magyarországi és bécsi viszonyokról.

Daczára a pozsonyi országgyűlés teljes nyugalommal kecségető bezárásának s a viszonyok látszólagos kedvezőbbre fordultának, István nádor egy pillanatig sem hitt e fordulat tartósságában. El volt készülve hivatala elhagyására s már régtől fogva tartogatta iróasztala fiókjában azt a manifestumot, melyet a nemzethez azon pillanathban volt intézendő, a mikor rég tervezett visszalépése megvalósítására a pillanatot elérkezettnek látja. Pesten, Budán valóban a hangulat sehol sem lőn nyugodtabb, s az általános idegességet fokozták a nagy számra felszaporodott politikai és néplapok commentálásai, a milyen nem kevesebb, mint tizenhárom adta a hangot, köztük tiz német-zsidó, mint Klein, a «Der Ungar» szerkesztője, Chownitz és Wysler, az «Edle», «Opposition» és «Patriot» szerkesztői.

A francia forradalom mintájára Nyáry pestmegyei alispán és Rottenbiller polgármester elnöke alatt megalakult jóléti bizottmány közegei az angol konstablerek fehér pálcájával őrködtek a rend felett, de csak gyér és mérsékelt sikerrel. Jellemző az izgatott nyugtalanság magasra hágott hullámozására, hogy a júliusban megnyílt országgyűlésen a házszabályokhoz, miután tizennégy szónok hozzászólott már, még 34 iratta fel magát s egész akadémikus viták fejlettek ki a felett, hogy vajjon az angol vagy francia alkotmány-szervezet érdemel-e elsőséget?

Mindez állapotokért a nádort okolták az irányadó körök. Windischgrätz herczeg, egyike a nádor legnyíltabb ellenségeinek, határozottan szemébe mondta, hogy «az egész felfordulásnak és anarchiának az ő magatartása az oka». E gyanúsításokkal szemben teljesen rehabilitálva tűnik fel a főherczegnek úgy lojalitása, mint politikai eszélye abban az emlékiratban, melyet a márcziusi napok emlékezetes idejében Bécsbe küldött. Kimondja ebben, hogy a Batthyány-ministerium elismerése igaz, hogy Magyarország separatistikus politikáját ápolja,

de egyszersmind egyedüli mód a dynastia fentartására, föltéve, hogy a ministerek jóakaratot tanusítanak.

A pártzenvedély nem igazságos bíró; épen ezt az emlékiratot zsákmányolta ki, hogy a gyűlöletesség bélyegét süsse legutóljára is a lelépő nádor egyéniségére s compromittáltta tegye a forradalom emberei előtt. Miután a már Keszthelyig előrenyomult Jellasich bán elé menve, attól hiába próbált személyes találkozást eszközölni ki a differentiák békés elintézése czéljából, s bár becsületszavát adta, hogy a bánnak nem lesz bántódása, ha a Tihany előtt veszteglő gózhajóra jő, Jellasich válasza az volt, hogy kísérete nem engedi őt, mert fél, hogy *a gózhajó gépje erősebb talál lenni, mint a főherczeg becsületszava*; miután ötször tett kérdést Bécsben, hogy mit tegyen s hogy áll az udvar Jellasich-ossal, a nélkül, hogy felvilágosítást kapott volna, sőt utolsó kérdésére, melyet Székesfehérvárról intézett, azt a választ nyerte, hogy ideje lesz elhagynia Székesfehérvárt; mindezek után a nádor csakugyan elhagyta Székesfehérvárt s Bécsbe érkezve, beadta lemondását. Szeptember 24-ike volt.

Október 10-én Madarász az országgyűlés nyílt ülésén indítványt tett, hogy miután a főherczeg a sereget hűtlenül elhagyta, javait és uradalmait a nemzet számára foglalják le. Kossuth felszólalására ez indítványt elnapolták, de a nádor állam- és értékpapirokban álló vagyonának, úgy összes gazdag, több mint 30,000 frtot képviselő asztali ezüstkészletének megmentését egyedül főudvarmesteri hivatala titkára, Szuborics lélekjelenlétének köszönhette, kinek sikerült a honvédelmi bizottmány által már lefoglalt ezüstneműeknek kiszolgáltatását különböző ürügyek alatt egész Windischgrätz herczeg Budára érkezéseig halogatni s ekkép azokat tényleg megmenteni.

Ellenben a nádor iratai átvizsgálására kiküldött bizottság, melynek tagjai Záborszky Imre, Halász Boldizsár, Mérey

Miklós stb. voltak, megtalálta a fönnebb említett emlékiratnak a nádor által irt eredeti fogalmazványát, mely a politikai helyzet általános feltárása s a magyar ministerium elfogadásának őszinte ajánlása mellett azokkal az eshetőségekkel is foglalkozott, melyek a mozgalomnak *katonai erővel való elnyomását czélozták volna* az esetre, ha a békés tárgyalások eredményre nem vezetnek.

Mint a váratlanul lecsapó bomba, akként hatott e fölfedezés a fölizgult kedélyekre. Egy sötét komplott szálai látszottak bomladozni a mitsem sejtő közvélemény előtt, mely Magyarország végmegsemmisítését tervezte a szinfalak mögött. Szemere Bertalan az emlékirat egyes kikapott részeit önkényesen és tendentiosusan kommentálta egy borsodi proclamatiójában; a «Közlöny» lenyomatta az emlékiratot decz. 26-iki számában, a nyugtalan képzelődés újabb és újabb részletekkel színezte ki a mendemonda anyagát. Beszéltek oly tervről, melynek czélja Magyarországnak kilencz oldalról való megtámadása lett volna, s melyet készen kidolgozva találtak meg a nádor iratai közt. Az egészre az adott okot hogy a nádor könyvtárában (és nem iratai között) ott volt Magyarországnak Lipski-féle kilencz ábrából álló térképe is

Mi volt mind ebben igaz és mit jelentett a nádor emlékiratában kétségkívül előforduló ama passus, mely Magyarország haddal való megtámadásának eshetőségeire terjedt ki, elmondta maga a nádor azon följegyzésekben, melyek saját szóbeli közleményei alapján egy ismeretlen tollából 1869-ben láttak napvilágot.

Egy ez időben tartott bécsi conferentián, melyen R. gróf és H. gróf ministerek is részt vettek, Magyarország pacificálása felől tanácskoztak. H. gróf abban a nézetben volt, hogy a rend fegyveres erővel is helyreállítható, daczára az olasz zavaroknak és a financiális helyzetnek. De ha ez a mód mégsem válna be, tud egy mást, mely csalhatatlan s

abból áll, hogy a nemzetiségeket egymásra uszítsák és pedig a horvátokat, tótokat, szerbeket és oláhokat a magyarok ellen, úgy, hogy ha mindkét fél kimerül, mindkettőnek uraivá lehessenek. A nádor ez indítvány felett megbotránkozva szólalt fel: «Gróf úr! komolyan mondja ezt, vagy tréfából? Mert ha komolyan, akkor nem járulhatok hozzá, mert ez az út nemcsak fölötte veszélyes, hanem erkölcstelen is, úgy, hogy a mennyiben ő Felsége erre határozná el magát, még e conferentián kérni fogom elbocsáttatásomat a szolgálatból».

A politikai macchiavellismusnak H. gróf által ajánlott utálatos fegyvere, legalább kifejezetten, nem talált a conferentián méltánylásra. Mindamellett több jel mutatott arra, — a mint hogy az események később igazolták is ez aggodalmat — hogy az udvari párt nem fog visszariadni ez eszköz alkalmazásától; ezért nem kerülhette ki a nádor, hogy emlékiratában kiterjeszkedjék arra.

Egyébiránt István főherczeg nyilvános szerepe e pillanattól fogva volt eljátszva a camarilla előtt. Kapott utasításait ez időtől fogva az udvari párt mindig keresztezni tudta — így a bánal való találkozásnál. Mikor a nádor ez utóbbinak egy főhadnagy által megküldte a békés közvetítésre felhatalmazó legmagasabb leirat másolatát, a bán azt átfutva szemeivel, e szókkal adta vissza: «A másolat helyes, csak hogy nem teljes. Itt ebben az iratban van a leirat vége is». Ezzel kihúzta kabátja zsebéből a leirat másodpéldányát, mely annyival többet tartalmazott a nádornak adott utasításnál, hogy a személyes közeledés meghiusulta esetén azt a parancsot is tartalmazta, hogy a nádor hagyja el Székesfehérvárt, menjen Budára s az országgyűlést oszlassa fel. Mindebből világosan kitűnik, hogy Jellasich a nádorhoz intézett leiratok mindenikét megkapta az udvari párt által, ellenben a nádornak a Jellasich-hoz intézett utasítások és paran-

csok egyikét sem küldték meg. Ez valóban érthető intés volt, hogy István főherczeg lemondásával többé ne késlekedjék.

Morvaországba, Ewanowitzba vonult nővéréhez, Erzsébethez. Estei Ferdinánd főherczeg nejéhez. De itt sem maradt soká. Mikor az októberi események az udvart Bécs elhagyására kényszerítették, hogy Olmützbe tegye át székhelyét, mint egy előretolt sakkfigura, a főherczeg is kénytelen volt tovább mozdulni a kényelmetlen közelségből. «Verschonnet meine Schwester», hagyta hátra az egy szál ruhában menekülő V. Ferdinánd, irónnal vetve papírra schönbrunni kastélyában, elmebeteg hugára, a hátramaradt Mária Annára czélozva. Ugyanakkor pedig Olmützből utasította István főherczeget, hogy Ewanowitzot a legrövidebb idő alatt elhagyva, anyai örökére, Schaumburgba vonuljon a Nassau herczegségben.

A főherczeg még azon este elutazott.

IV.

Távol a polgárharcz iszonyai alatt nyögő hazától, távol a közszereplés izgalmaiktól, de csendes magányban, áldásos munkásság közt, húsz év nyugalma vetette még derűs alkonyfényét Magyarország utolsó nádora aláhajló életére. Feledve volt itt, a kis német herczegség e horáci csendes zugolyában minden bántalma a világnak, feledve a sivár politika önző üzelmei s a méltatlanul ütött sebek. Építkezési szenvedélyének, tudományos szórakozásainak élt itt a főherczeg, alig véve tudomást a világról, s idylli egyszerű örömeiketelve a jótékonyosság gyakorlásában, a népnevelés gyámolításában.

Lassankint a «jucunda ducere obliviam vitae» engesztelő bölcselmének fátyolát borította a főherczeg a mult annyi keserőségeire. Kiterjedt levelezést folytatott, de szántsándékkal került mindazon témákat, melyek a forradalmi esemé-

nyekre birtak vonatkozással. Ez okból hagyta válaszolatlanul többek közt Szemere volt miniszternek 1859. júliusában hozzá intézett terjedelmes levelét, melyben Szemere rámutatott a magyarországi állapotok fenyegető alakulására, s a kitörni készülő forradalom elkerülése érdekében arra kéri a főherceget, vesse magát közbe hogy a császárt concessiókra hangolja Magyarországgal szemben. «Egy nemzet — írta Szemere — vagy szabadságáról vagy nemzetiségéről mondhat csak le, a kettőről egyszerre sohasem.»

Más körülmények közt is szigorúan ragaszkodott a főherceg ahhoz az állásponthoz, hogy minden beavatkozástól távol tartja magát, melylyel magatartását bármely irányban engageálva mutathatná a szabadságharczczal szemben. Így 1854-ben magát *K. grófnőt is visszautasította azzal a kérelmével, hogy a hessen-homburgi örgrófnál járjon közbe egy honfitársa, egy volt honvédőrnagy érdekében, kit Homburgban letartóztatva, az osztrák kormány felhívására kiadni szándékoztak.* «Ha védençe a legderekkabb ember volna is — így hangzott a főherceg titkárának e folyamodványra adott válasza — a mi mellett pedig sem az előzmények, sem a letartóztatás nem látszanak szólni — a főherceg úr annál kevésbbé tehetne kivételt S. javára ily ügyekben zsinórmértékül vett be nem avatkozási elvétől, mivel ez elvhez való ragaszkodása teljesen megfelel meggyőződésének.»

Hasonló okokból került a főherceg, a közeli Emsben fürdőző magyar arisztokratia számos tagjával való összejövelei alkalmával, minden oly fordulatot, mely a társalgást a magyar politikai viszonyok s különösen az 1848/49-iki események kényes témájára vezetné.

Akadtak kétes jellemű hirlapírók is, a sajtó bizonyos bankrott existenciái, a kik tollaikat a főherceg rehabilitálása ügyének ajánlották fel a bécsi udvarral szemben. Ezek közé

tartozott R., a forradalom idejében egy pozsonyi német lap szerkesztője is, s egyszersmind egy becsmérő pasquillus szerzője abban az időben, mely egyaránt irányult a bécsi udvar és a nádor személye ellen. Mindezeket határozottan visszautasította a főherceg, ki nem akart a dolgok objectiv szemlélete köréből kilépni. R...-en pedig elkövette azt a tréfát is, hogy jelenlétében vette elő könyvtárából annak brosrjét s olvasta egyes passusait a szerző fejére.

A mi a főhercegnek családjához való viszonyát illeti, oly pont ez, melyet kiváló érdekessége daczára sem lehet ez időköz szerint még bizonyos tartózkodás nélkül tárgyalni. Tagadhatatlan, hogy a forradalom lezajlását követő hosszú tíz évig az el nem oszlatott félreértés egész súlyával nehezült a főhercegre s több mint hideggé tette a Habsburg-ház többi tagjainak viszonyát a száműzöthöz. Oly meggyökerezett volt ez az elfogultság a főherceg iránt, hogy még az osztrák hadseregnek a nassauai udvarnál vagy a nassauai gyógyfürdőkön sűrűen meg-megforduló magasrangú tisztjei sem tudták, vagy merték magukat alóla kivonni s egészen mellőzték az őt, mint a császári ház tagját megillető tiszteletadást. Maga Metternich herceg, a Schaumburghoz közel fekvő Johannisberg ura is, teljesen ignorálta a főherceget s csak akkor látogatta meg Mentoneban, mikor már — kiterítve feküdt a ravatalon.

Nem törhette meg a kislelkeknek ezt a fázó visszahúzódását sem Prokesch altábornagy ostentatív tisztelgése a főhercegnél, sem Albrecht főhercegnek, e lágyszívű katonának saját maga által kezdeményezett érzékeny találkozása a főherceggel Emsben, az osztrák tisztikar szemeláttára. Mindenki attól félt, hogy a főhercegnek való hódolását rossz néven vehetnék Bécsben az udvarnál.

Sokkal szívélyesebb fogadtatásra talált a főherceg a külföldi udvarok részéről. A nassauai tisztikar sohasem mu-

lasztotta el felsőbb meghagyásból minden újév és névnapon deputatio által üdvözölni a főherceget. Hónapokat töltött a főherceg az oldenburgi és szász-weimari udvaroknál is; a belga királyi családnál 1862-ben tett első látogatása pedig oly jó benyomást költött, hogy viszonya a királyhoz csakhamar a legbizalmasabbá alakult, úgy, hogy ez indíttatva érezte magát a főhercegnek a bizalmas «te» megszólítást ajánlani fel, a mit a főherceg a maga részéről tiszteletteljesen visszautasított, de kérte a királyt, hogy tekintse őt családjá tagjának s tegezze továbbra is; egyszersmind tekintsen el vele szemben minden nyüzgő ceremóniásságtól. A királyt annyira elbájolta a főherceg szeretetreméltósága, hogy felkiáltott: «Ime, végre egy herceg, a ki nem feszélyez!»

A tiszta testvéri vonzalom köteleke füzte a főherceget a brabanti hercegnőhöz, a mai belga királynéhoz is. Európa e legkitünőbb lovaglónőjével nem egyszer vett részt a hadgyakorlatokon, melyek alkalmával a merész lovarnő a legszédületesebb lovassági rohamokat is utánacsinálta katonáinak az oszlop szárnyán; manoeuvre után pedig beszédbe ereszkedett a tánczoló katonákkal, majd élükön vonult be Brüsszel utcáira s a boulevardon a szakaszokat elléptette maga előtt, mielőtt bucsút vett volna tőlük.

De a főherceg testvéri szeretetének legfényesebb példáját abban mutatta, hogy 1863-ban József főhercegnek összes magyarországi uradalmait oly csekély évi aversionalis összegért engedte át, hogy a népszerű magyár főherceg el sem akarta fogadni és csak bátyja határozott, de tapintatos rábeszélésének engedve, állt rá a túlságosan előnyös alkura.

V.

Közeledett a pillanat, melyben a főherceg minden tekintetben correct magatartása megtörendő volt az utolsó jeget is, hogy lehetővé tegye a teljes kibékülést közte és a politikai kényszerűség által tőle oly soká elválasztva volt családtagjai közt.

Az első hírt az udvar engesztelékeny hangulatáról rokona, az oldenburgi herceg egy magánlevele adta tudtúl a főhercegnek, melyben értesítve őt nagybátyjával, János főherceggel való találkozásáról, utóbbinak egy levelét is csatolta a magáéhoz. Elmondta ebben a levélben János főherceg, hogy a helyzetet kedvezőnek találná arra, hogy a főherceg visszatérését Ausztriába keresztülvigye. Erre azonban szükséges volna, hogy előbb a főherceg maga irjon hozzá levelet, melyben óhajtását, hogy vissza szeretne térni, kifejezze.

István főherceg, bármily örvendetesen lepte is meg nagybátyja levele, nem titkolhatta azt a véleményét, hogy visszatérésére a kezdeménynek az udvartól kell kiindulnia. Egyszermind rejtett szemrehányással tette hozzá: «Ha ő Felső Weimarba hivatott volna (t. i. az orosz czárral való találkozás alkalmával), repülve siettem volna oda és semmi egyébre nem lett volna szükség Ausztriába való visszatérhetésem eszközlése céljából».

1858. június 15-én János főherceg személyesen tett látogatást Schaumburghban s meghozta a hazátlan főhercegnek a béke olajját. Biztosította mindenekelőtt István főherceget, hogy visszatérése az udvarhoz bizalmas megbeszélés tárgyát képezte úgy az uralkodó, mint Grünne gróf részéről, s nemcsak semmi ellenvetés nem történt, de az uralkodó a legjobban van hangolva a főherceg iránt s kijelentette, hogy a mikor akar, akkor térhet vissza. Utána néztek a cancellaria

írományai közt, de semmi olyas iratot nem találtak, mely azt bizonyította volna, hogy a főherceg Ausztria elhagyására kényszerítve lett volna. Nagyon természetes, hogy ez esetben formális visszahívásról sem lehet szó. Az uralkodó azt is hozzátette, hogy ha a főherceg neki irt volna és kifejezte volna azt az óhajtását, hogy neki bemutassák, a mit trónra lépte óta nem tett, óhajtásának semmi sem állott volna útjában.

János főherceg, mint látjuk, nem egészen jól volt informálva. Tényleg létezett oly irat, mely a volt nádort Ausztria elhagyására parancsolta, habár nem is a levéltárban. Egészen correct volt ennél fogva István főherceg felfogása, hogy a kezdeménynek, mely őt visszahívja, az udvartól kell kiindulnia. «Ha nem — tette hozzá — akkor Schaumburgban maradok s csak azért térek vissza, hogy családom budai sirboltját népesítsen».

Annyival indokoltabb volt ez az álláspont, mert nem lehetett tagadni, hogy a főherceg hirtelen távozása s huzamos távolléte a mozgalmas idők után, mindenütt, de főképp Németországon, azt a benyomást keltette, hogy Ausztriából tényleg száműzetett s száműzetésének indokai incorrect szereplésében keresendők. Ezzel szemben neki rehabilitációra volt szüksége. Belátta ezt a jóakaratu közbenjáró szerepét vivő János főherceg is, miután a szükséges felvilágosításokat meg kapta s azzal a meggyőződéssel távozott Schaumburgból, hogy a főhercegnek teljes elégtételt kell szolgáltatni.

Hanem ez nem ment olyan könnyen. Az udvarnál, bármily fontos dynastikus érdekek ismerték is, a családi meghasonlást bizonyos politikai tendenciák által kizsákmányoltatni nem engedni, azért mégis tartottak a főherceg demonstratív egyéniségétől. Annyival indokoltabbnak találták pedig ezen aggályokat, mert éppen az időben történt, hogy bizonyos külföldi uralkodó család hercege nem tartotta mélt-

tóságán alólinak oly dolgokról csevegni a bécsi udvarnál, a melyek rendkívül kellemetlenül érintették a még mindig ideges magas köröket. Ilyen volt többek közt, hogy a főherczeg Oldenburgban nyilvánosan *huszár-uniformisban mutatta volna magát*. Ez az értesülés különben már csak azért is aligha lehetett helyes, mert a volt nádor ugy Németországban, mint a brüsszeli udvarnál rendesen ezredtulajdonosi egyenruháját viselte és nagyon ritkán tábornokit.

Egy szóval ezek voltak az okok, melyek miatt a főherczeg visszatérése az udvar részéről egyelőre a következő formulázást nyerte: 1. Valamely nevezetesebb családi esemény bevárása, mely a visszatérésre hivatalosan is ürügyül szolgálhasson, p. o. a császárné küszöbön álló lebetegedése, s az annak következtében várható örvendetes esemény. 2. Rövid és megszakított látogatások ismétlése Bécsben, melyek idővel mind huzamosabbakká válhatnak s végre állandó megtelepedésre vezethetnek. 3. *Magyarországra a főherczegnek semmi szín alatt sem szabad visszatérnie*, nehogy ott időzése tüntetésekre szolgáltatson okot.

Világos, hogy e feltételek nem mindenben állottak összhangban a főherczeg önérzetével. Mert ha fölvtették Bécsben, hogy a nádor nem küldetve, hanem önként távozott Ausztriából. akkor mi szükség volt a visszatérése valószínű indokait leplező kötött marsrutára? És ha a visszatérés csakugyan a teljes kibékülést akarta ország-világ előtt documentálni, akkor miért eltiltani a Magyarországra való menetelt, mikor ép ez lett volna legalkalmasabb eszköz arra, hogy a főherczeg személyét politikai célból kiaknázni akárök minden reménységét eloszlassa?

Egyébiránt a mi az első kérdést illeti, a főherczeg nem habozott maga az eredeti documentum felmutatásával bizonyítani, hogy távozása kényszerűség kifolyása volt. Ez a documentum V. Ferdinánd sajátkezű levele volt, 1848. októ-

beréből Kremsből keltezve, mely ekkép kezdődött: «Itt az ideje, hogy a Kedveltséged által velem közölt óhajt betöltse» stb. (Megjegyzendő, hogy a nádor Ausztria elhagyását maga *ajánlotta fel szükség esetére*, nem ugyan az uralkodónak, hanem egy *harmadik személynek*, ki azt, úgy látszik, oly formában közölte a császárral, mint a nádortól nyert megbízást. Erre czéloz a kézirat illető passusa.)

Az eredeti okirat felmutatása az utolsó tromf volt, melyet István főherczeg kijátszani vélt. Most már János főherczeg is teljes meggyőződését fejezte ki, hogy ily körülmények közt az iniciatívát föltétlenül Bécsben kell megragadni. Ez értelemben írt is utoljára még egyszer Bécsbe, csatolva az ügyet megvilágító okmányokat is.

De a felelet még sem volt az, a mit mindkét főherczeg joggal várhatott volna. Az uralkodó válasza, első főhadsegédétől aláírva, lényegében az volt, hogy «habár a főherczeg helyzete nem épen ugyanaz, a mi a többi főherczegeké, mindamellett, ha látogatásra Bécsbe jönne, nem tenne ránézve sem kivételt a többiekkel szemben követni szokott eljárás alól, a mely szerint *ezek az engedélyt a császártól kérik*. Ő Felsege ezt neki is megadná, s akkor a főherczeg hosszabb-rövidebb időt hazájában tölthetne».

E legmagasabb válasz érdekes és ügyes fordulatot adott az egész családi kérdésnek. Kivetköztette azt politikai jellegeből, a mennyiben figyelmen kívül hagyta a főherczeg önkéntes vagy kényszerű távozásának körülményét s egyszerű czeremonia-pörré reducalta jelentőségét. Nem azért nem hajlandó az udvar megragadni a főherczeg visszahívására az iniciatívát, mintha István főherczegtől bárminemű excuse-t várna, *hanem*, mert a családi fegyelem szabályai kivétel nélkül előírják, hogy a főherczegek tartózkodási helyük minden változtatását az uralkodó beleegyezése kikérésétől kell, hogy függővé tegyék.

E kettévágása a gordiusi csomónak ki is elégítette János főherceget, kinek routineja és helyes érzéke megszugta, hogy az udvar érzékenységet tovább már nem lehet próbára tenni. De István főherczeg nem talált a válaszban elégséges alapot saját rehabilitációjára s ezért hosszas fontolgtatás után is csak abban állapodott meg, hogy nagybátyja értesítse Ő Felségét arról, hogy az eddigi lépésekről híven értesítette őt, közölte vele a legmagasabb kézirat másolatát; ő (István főherczeg) pedig tudomásul véve mindezt, fentartja magának a további lépéseket.

Ekkép a közeledés kezdeményezésének kérdését elejtve a maga részéről is, a nádor legalább szabad kezet tartott fenn magának a további teendőkre. Senkinek sem jutott eszébe e sajátságos kanapé-pör folyamán, hogy *egy Bécsből* jövő világos, félreérthetlen parancs rögtön kettészelné a kérdés minden complicatióját. A főherczeg habozása senkinek sem tűnhetik fel. Mellőztetése magas osztrák katonai notabilitások részéről, a hideg tartózkodás, melyben bizonyos udvari körökkel szemben részesült, joggal bizalmatlanságra hangolhatták s fölmerülni engedhették lelkében a kérdést, vajjon ki van-e zárva még I. Ferencz József egyenes, lovasias lelkülete mellett is, hogy esetleg tartózkodó vagy épen fagyos fogadtatásra találjon, a mi aztán Schaumburgban is compromittálhatná s ferde helyzetbe hozná önmagával.

Ily elhatározó lépésre csak a legmesszebb menő óvatosság szem előtt tartása mellett szánhatta el magát, azért mindenekelőtt Grüne gróf főhadsegédhez írt, bejelentvén, hogy a küszöbön álló örvendetes családi eseményt akarja alkalmul felhasználni arra, hogy Ő Felségétől engedélyt kérjen szerencsekívánatai személyes tolmácsolására, azután pedig kérdést tesz arra nézve, hogy vajjon remélheti-e, hogy személyes bemutatása a császárnak *«örömet fog szerezni?»* *«Bocsánat — teszi hozzá — ha e kifejezés talán igen kocz-*

káztatott, de legbensőbb érzelmeim szerint, *egyedül ez jellemző.*

Gróf Grünne válasza nem soká váratott magára. Kilenccz napra a főherczeg levelének kelte után már Schaumburghban volt. Csak e néhány szót tartalmazta: «Ő Felségétől fel vagyok hatalmazva közölni császári fenségeddel, hogy Ő Felsege fenségedet *tárt karokkal* fogja fogadni, s a *legbarátságosabb fogadásban részesíti*». A főherczeg által levelében bizonyos katonai körök részéről történt mellőztetésére vonatkozólag kifejezett aggályok tekintetében megjegyzi a gróf, hogy az a hosszas önkéntes távolléte felől elterjedt téves felfogásra vezethető vissza, egyébként megnyugtatta a főherczeget, hogy szigorúan lépnének fel minden oly magartás ellen, mely ellenkeznek a főherczeg rangja és állása iránt tartozó köteles tisztelettel.

Ennél többre nem volt szükség. A főherczeg haladék-talanul elküldte Ő Felségéhez intézett beadványát, üres helyet hagyva a dátumban a trónörökös születése napja beigtatására, melyen a dátum ki legyen töltendő. 1858. augusztus 7-én pedig megpecsételte a békeszövetséget Ő Felsege egy sajátkezű meghívása, melyben «benső örömét» fejezi ki a főherczeg óhajtasának teljesítése felett s biztosítja arról, hogy *tárt karokkal* lesz fogadva.

Augusztus 9-én István nádor tíz évi távollét után újra láthatta hazáját.

*

Csak azt a vágyát nem érthette el soha, hogy ismét államszolgálatba lépjen. 1859-ben megtette erre a kísérletet öcsese, József főherczeg közvetítésével, kinek egy iratot küldött, melyben szolgálatait felajánlja, azzal a megbízással, hogy azt Ő Felsege kezeihez juttassa.

József főherczeg az iratot *feltöretlenül küldte vissza*. De okát elhallgatta, csak azt ígérve, hogy majd alkalmilag szóval fogja közölni. Az ok az volt, hogy Ő Felsége már régebben egy izben azt a nyilatkozatot tette János és József főherczegek előtt, hogy a volt nádort *nem fogja többé alkalmazni*. Oly felszólítással tette ezt, hogy nyilatkozatát a főherczegnek is tudomására hozzák. A két főherczeg, könnyen érthető gyöngédségből, *soha sem felelt meg ennek a megbízatásnak*.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

Über den associativen Verlauf der Vorstellungen. —
E. W. Scripture. Philosophische Studien v. W. Wundt. 7 kötet,
1 füzet 50—147 l.

Bár az associáció törvényei felett folytatott vita több mint kétezer éves, a képzetek tényleges lepergésének ismerete még ma is fogyatékos. Aristoteles óta a képzettáristás törvényeit, tervszerűtlenül gyűjtött tapasztalatok alapján állították fel. Ez a megbízhatatlan módszer az oka, hogy még egy Hamilton és Stuart Mill sem igen jutottak előbbre Aristotelesnél. Pontos vizsgálatok és a tények gondos megfigyelése hiányzanak, hypothesiseknek szabad játéka van, s így a haladás első feltétele a vizsgálati módszerek javítása. Szerző erre az alapra helyezkedik jelen munkájában, s a régibb megfigyelőknek a képzetlepergésre vonatkozó munkálatait tudományosan átkutatva, kísérleti úton igyekszik az associáció törvényeire és alakjaira több világosságot vetni és lehető gazdag anyagot gyűjtve individualis tényekből, tekintet nélkül az angol és német psychologusok abstract megkülönböztetéseire, von következtetést a képzettáristás feltételeire.

Francis Galton figyelmeztetett legelőször arra, hogy e téren is statistikus adatokat kellene gyűjteni. Azonban az ő eredményei

tökéletlen módszerei miatt jelentéktelenek, valamint Trautscholdt, Cattel, Münsterberg és Ebbinghaus ezirányú kísérletei is csak mellékesen foglalkoznak a képzetek lepergésével. Ilyformán magának szerzőnek kellett alapot teremteni a felvetett kérdés megoldásához.

Kísérleteit a lipcsei egyetem pszichológiai intézetében végezte Wundt felügyelete mellett a következő berendezéssel: Minden külső zavaró inger, zaj, világosság stb. távoltartására csendes, sötét szobát választott, miáltal a külső hibaforrások kikerülhetők voltak, s a belső variabilis faktorok, melyek korábbi kísérletekben gyakran zavarólag hatottak, minimumra lettek redukálva. A megfigyelőnek nem kellett sietni; nem volt izgatva azáltal, hogy assotiatió-ideje mérve lesz. S ha lehetetlen is volt a kísérlet kezdete előtt mindent eltávolítani az öntudatból, annak lehető constans állapota mégis elérhető volt azáltal, hogy a kísérletező két mp.-el a kísérlet előtt e szóval «most» figyelmeztette a megfigyelőt a kísérlet kezdetére, s ezáltal az előbbi gondolatmenet megszabadítván, a figyelem az észlelendő tárgyra lett irányítva. A kísérlet oly eszközzel történt, mely lehetővé tette a legkülönbözőbb tárgyak előtüntetését a megfigyelő zavarása nélkül. Nevezetesen (l. 53. l.) a kísérleti egyén egy légnymatú pillanatnyi záróval ellátott s lámpa által megvilágított fényképészeti objectiv mellett sötétben ült. A kísérletező a megállapított jelszó kimondása után két mp. múlva megnyomta a gummilabdát, miáltal a zárókészülék megnyílt s a sötétben hirtelen egy kép jelent meg a megfigyelő előtt levő üveglapon; e kép négy mp. múlva a gummilabda elbocsátása után ismét eltűnt, s minden sötét lett. Látási objektumokul fehér kártyák szolgáltak, melyekre képek, rajzok, szavak voltak ragasztva, továbbá színes kártyák és színes fény. A kép megjelenésével a megfigyelő azonnal jelezhetette a hozzátársult képzetet, de annak eltűnése után nem volt szabad tovább asszociálnia. Hangingerekül szavak és különböző hangzó készülékek, tapintás-ingerekül különböző alakú tárgyak, míg izlési

behatásokra folyadékok lettek alkalmazva. A hozzájuk társult képzetek a fent jelzett módszerekkel határozottak meg. A kiterjedt pontos kísérletek eredményei röviden összegezve a következők.

A képzetek rendszeresen két osztályba sorozhatók. Megkülönböztetünk érzéki észrevételeket (perceptiók, kötött képzetek) és szabad vagy önálló képzeteket (emlékképek). Miután minden embernek megvan a saját képzetkészlete, a képzettársítás lepergésének két teljesen hasonló esete ritkán jön létre. Azonban várni lehet, hogy az associációnak bizonyos alapfolyamatai támadnak, melyeknek összehatása a sokféle különbséget okozza. S valóban négy ily folyamatot különböztethetünk meg, melyek látszólag tovább nem reducálhatók, melyek bár különböznek, de nem függetlenek egymástól, s az öntudatlepergés egységes folyamatából csak tudományos vizsgálat céljából szétválasztott abstractiók. Így első sorban a jelenlevő öntudatlepergésre folytonosan függetlenül fellépő képzetek hatnak be: ez az előkészítés folyamatának nevezhető; e mellett a lepergésben is történik befolyásolás: s ez a behatás folyamata; tovább a már öntudatban levő képzetekhez társulnak más képzetek: a csatlakozás folyamata; míg végül az öntudatból eltűnt képzetek a későbbi öntudatbeli állapotokra befolyanak: a képzetek utóhatása. A következőkben ezen négy alapfolyamatról van szó, mely processusok összehatásából az összfolyamatok minden variációi megfigyelhetők.

α) *A képzetek előkészítése.* A képzetek nem mindig befolyásolják közvetlen a gondolatmenetet, előbb az öntudaton kívül és belül feldolgoztatnak, előkészítettnek. Ha valamely az öntudatlanságból az öntudatba lépő, még öntudatlan vagy már minimális fokban tudatos képzet, semmi befolyást sem gyakorol a lepergésre: akkor vagy eltűnik, vagy a tudatosság magasabb fokára emelkedik. Mindenik fokon elképzelhető, hogy a lepergést befolyásolja, vagy hogy elkerüli vagy még magasabb fokra hág. Ez az öntudatnak önálló folyamata, de tisztán a képzet hatására való tekintetből van egy előkészítő folyamat és ezen álláspontból kiindulva, az egész folyamat «a képzetek előkészítése» néven foglalható össze.

E processus kezdete az öntudaton kívül esik. Az öntudat-folyamat stádiumait, melyeket minden képzetnek egészben vagy részben át kell futnia, a perceptió és apperceptió különböző fokai alkotják: azaz a mi percipiáltatik, az az öntudatban van; a mi appercipiálva lesz, az különös figyelmet von magára. Ha valamely az öntudatlanságból kilépő képzet nem tűnik el ismét: akkor a perceptió magasabb fokára emelkedik; ha mint percipiált képzet az öntudat látóterére még nem hatott: akkor vagy eltűnik, vagy előtérbe lép és apperceptióvá lesz. Mint appercipiált képzet most vagy semmi befolyást nem gyakorol a gondolatmenetre, vagy befolyást gyakorol minden alkatrészeivel együtt, vagy pedig csak egyes alkatrészeivel. Így világosan három alárendelt folyamat ismerhető fel: a perceptió, az apperceptió és az appercipiált képzetek változása. A két első minden lelki tüneménynyel közös, tehát ezektől eltekintve, itt csak az appercipiált képzetek változásairól lesz szó.

Az érzéki észrevétel, mint egész, változás nélkül kiindulási pontja lehet valamely associatív folyamatnak és pedig: 1. a részleges képzet változás nélkül ismét feltalálható az összegezőben; 2. éppenséggel nem található fel. Sok esetben a képzetnek nem minden alkatrésze hat a lepergésre. Gyakran eltűnik ez, bár jól appercipiálva, az öntudatból; de még gyakoribb, hogy egyes ismerető jelei esnek ki az öntudat láthatarából, míg mások annál több világosságot nyernek és így csak egyedül maradnak tevékenyek. E folyamat a képzetek megkisebbedésének folyamata. Az elhanyagolt alkatrészek egészen kieshetnek az öntudatból, vagy a perceptió alsó fokára süllyednek, vagy csak a figyelem gyűpontjából távoznak el. Tehát eleshetnek, lesüllyedhetnek vagy kiléphetnek, hogy ne is térjenek vissza, vagy hogy a figyelmet rövid idő múlva ismét magukra vonják. E folyamat akaratos vagy akaratlan, s egyik legfontosabb eredménye az általános képzetek alkotása, melyekből csak egyes elemek lépnek tisztán az öntudatba, míg a többiek homályos öntudatban maradnak. Ezek megkülönböztetendők a fogalomképzetektől. A képzetek általánosodásának folyamata így mint többé-kevésbé kifejezett kisebbités tekinthető. A perceptió, apperceptió és kisebbités eredményeül különböző állapotú képzeteket nyerünk. A két határon belül folytonos átmenet van egyik állapotból a másikba, mely átmenet négy fokozatból állónak tekinthető: 1. nem percipiált képzet, ha lételéről semmi

tudatunk sincs; 2. percipiált képzet, azon tudatos képzet, melyre a figyelem nincs irányítva; 3. appercipiált, mely a figyelmet magára vonja; 4. appercipiált és kisebbitett, mely appercipiálva lett és egyes elemeiben veszteséget szenvedet.

3) *A képzetek behatása.* Nem minden képzet foly be a képzetlepergésre. Míg valamely gondolatmenetet megszakítatlanul folytatunk, többé vagy kevésbé tudatos képzetek, melyekre alig ügyelünk, jönnek és ismét távoznak. Lehetséges, hogy valamely képzet az öntudatba lép és a lepergést egy pillanatra megszakítja, de azután ismét eltűnik, mire a lepergés, mintha meg sem szakított volna, tovább folyik. Ily esetekben alig lehet szólni a képzetek befolyásáról a képzetlepergésre. E kifejezés inkább oly esetekre szorítandó, melyekben a képzet nemcsak megszakítja a korábbi folyamatot, hanem új lepergést támaszt, vagy melyekben valamely képzet megszakítással vagy a nélkül, a lefutást valamilyen megváltoztatja.

Ha valamely képzet öntudatba lépett, a lepergésre kétféleképp folyhat be: közvetlenül vagy közvetve. A közvetlen behatás azon befolyás, melyet valamely képzet egy másodikra, egy harmadik képzet közvetítése nélkül, gyakorol; a közvetett behatás azon befolyás, melyet valamely képzet egy második képzetre, mindkettőnek egy harmadik, az öntudaton kívül álló alacsonyabb fokban öntudatos képzethez való vonatkozása által gyakorol. Eddig-élé az appercipiált képzet közvetlen behatása majdnem minden pszichológiai műben mint egyedül elgondolható vétetett fel, s a közvetett behatást csak Hamilton említi először és Lehmann tett reá vonatkozólag néhány vizsgálatot.

a) A közvetlen behatás. Itt tekintetbe jönnek: 1. az appercipiált, 2. a kisebbitett appercipiált, 3. a percipiált, 4. a nem percipiált képzetek. 1. Valamely appercipiált képzet közvetlen behatást gyakorolhat. Minden beható képzet direct hat, egy harmadik közvetítése nélkül, az associált képzetre. Így pl. a cseresznye látása a fa képzetét, a citromnedv izlelése a citrom képzetét keltheti fel stb. 2. A kisebbitett appercipiált képzet példája, ha — alak a T betű képzetét kelti fel. 3. A percipiált képzetekre vonatkozólag mindenki tapasztalhatja, hogy gondolatai alig öntudatos benyomások által befolyásolhatnak, melyek csak később vonják magukra a figyelmet. Gyakran megtörténik, hogy gondolatmenetünk környezetünk jellegével lépést tart, a nélkül, hogy egy-

általában gondolnánk a környezetre; azután veszszük észre néha az emlékezetből, hogy nemcsak a képzetlepergés, hanem a környezet is megváltozott. Például ha valamely tárgyra gondolunk és zenét hallunk, momentán észrevétlen marad, de később világosan észrevehető lesz, mint változott a gondolatmenet a zene jellege szerint szomorúról vígira stb. Az éppen percipiált érzéki észrevétel behatásképességét vizsgálva, a megfigyelőnek speciális feladatot kellett feladni, mely mellett valahol egy nem igen erős ingernek kellett ráhatnia, úgy hogy látható legyen, mint befolyásoltatik ezáltal a gondolatmenet. Ily vizsgálatok kimutatták, hogy az éppen percipiált képzetek behatása sokkal gyengébb az apperციáltaknál. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy ha valamely éppen percipiált képzet egy érzéki észrevételt követ és ezen érzéki észrevétel nem tűnik el, a következő képzet legtöbbször az érzéki észrevételhez és nem az éppen percipiált képzetéhez csatlakozik.

4. A nem percipiált képzetek behatásának problémája így vázolható: A mi az öntudaton kívül van, azt csak azon tulajdonságokkal gondolhatjuk el, melyek öntudatunkban adva vannak. Tehát kétes, hogy képzetek az öntudatból eltűnésük után, vagy a megfelelő öntudatlan folyamatok befolyást gyakorolnak-e a gondolatmenetre. Tapasztalhatni, hogy igen szomorú, vagy örömet okozó képzet után a gondolatok a megfelelő jelleget fölveszik, ha már a képzet nincs is többé az öntudatban. Felébredés után néha szokatlan hangulatban vagyunk s kényszerítve bizonyos módon gondolkodni; gyakran sikerül aztán valamely csodálatos álomra emlékezni, mely hosszasan behat a képzet lepergésére, a nélkül, hogy tudnók. Erre számos példát láthatunk a normális életben is, eltekintve a hypnosis, a posthypnotikus suggestió és a pathologikus psychikus élet jelenségeiből. Ezen probléma megoldásánál, az tapasztaltatott, hogy miután a nem percipiált képzeteket nem határozhatjuk meg direct megfigyelés és észzevevés által, a teljesen tudatos képzetekből kell kiindulnunk és ezek befolyását kell a nem percipiált képzetekre kideríteni, a mi nem történhetik directe, hanem csak a nem percipiált képzeteknek az öntudatra való hatásának közvetítésével.

b) A közvetett behatás. Valamely képzet egy más képzetet, melylyel semmi összeköttetésben nem áll, felújíthat, ha mindenik egy harmadik, most az öntudatban nem levő képzetel egy más időben össze volt kötve. Hamilton figyelmeztetett először ily asso-

ciatiókra, noha kísérleti megfigyelések nélkül. Scriprure tehát, hogy két egymás előtt idegen képzetet, egy harmadik épp oly idegennel vonatkozásba hozzon, ilyen kísérleti berendezést használt: Két latin betűvel írt szót, egy japánit és egy németet, egymástól függetlenül japán írásjelekkel hozott összeköttetésbe, úgy hogy minden sorozat két részre oszlott. Az első rész oly kártyákból állott, melyeken egy latin betűvel írt japáni szó, s egy, vagy két japáni jegy állott, melyek mindenike ismeretlen volt a megfigyelő előtt. A második rész oly kártyákból állott, melyek mindenikén egy német szó és ugyanazon írásjelek voltak felírva, mint az első rész valamelyik kártyáján. Előbb az első, majd a második lett felmutatva; erre vagy egy német, vagy egy japáni szó lett oda nyújtva írásjelek nélkül, melynek megtörténte után a megfigyelő jelezte a benne támadt képzeteket. A sorozat első részei rendszeren gyorsabban lettek megmutatva, hogy a megfigyelő az első sorozat kártyájára ne gondolhasson s így minden tudatos vonatkozás kizárassék. Nagy nehézségbe ütközött azonban más kiszámíthatlan s észrevétlen alkatrészeket távol tartani. Így a legnehezebb, soha egészen el nem kerülhető akadály volt a szónak öntudatba léptekor már mindig meglevő képzetek hatása. Egy csaknem ugyanoly nagy akadály volt, hogy mindkétféle szavakhoz betűk használtattak, s így a szavak bizonyos hasonlóságai, melyek a helyes associatiók számának kisebbitéséhez járultak, nem voltak kikerülhetők. A kísérleteknél a megfigyelő vagy nem mondott semmit sem, vagy a helyes vagy a helytelen szót. Ha semmi szót sem mondott a kísérlet azt mutatta, hogy ezen esetben a közvetítő tag nem volt elég erős az associatiót létrehozni. Ha azonban valamely szó, egy vele semmi tudatos összeköttetésben nem levő szó megmutatása után öntudatra jutott, ennek alapjának kellett lenni. Ezen alap, vagy a közvetítő tagok hatásában, vagy másban áll. Ha az utóbbi eset volt kimutatható, a kísérlet nem tekintetett helyesnek, ha pedig semmi más alap nem mutatható ki, azt kell gondolni, hogy a szavak valamely öntudatlan tag által jutottak összeköttetésbe; s ha az öntudatlan összeköttetések nem az experimentator előtt ismeretes közvetítő tagokban állanak, meglehetősen ritkának kellett lenni az előjövő szavak helyes összeköttetésének. Az ily módon eszközölt kísérletek kimutatták, hogy kedvező körülmények között valamely képzet közvetve hathat egy másikra, e mellett kitűnt a túlnyomó hajlandóság egy-

szerű associatiókra. A kísérletek eredményei a következőkben összegezhetők: 1. Valamely apperceptiált képzet egy második képzetet, melylyel sohasem volt összeköttetésben, az öntudat felszínére hozhatja, ha oly más psychikus elemek existálnak az öntudat alacsonyabb fokain, vagy az öntudaton kívül, melyek mintkettővel összeköttetésben állanak, s erősebb összeköttetések nincsenek jelen. Így valamely képzetlepergésnek tagjai nem okvetetlenül valamennyien tudatosak. 2. Valamely öntudatlan, vagy félig tudatos tagnak hatása sokkal gyengébb, mint egy teljesen tudatosé; vagyis a közvetlen behatás a képzetfutásban nagyobb szerepet játszik, mint a közvetett. Az első pontból következik, hogy valamely nem percipiált képzet közvetlen behatású lehet.

Igen érdekes eredményt ad a közvetítő tagok szemlélése tekintettel az öntudat fokára. A közvetítő kapcsok vagyis összekötő képzetek az öntudat, vagy öntudatlanság bármely fokán lehetnek, kivéve az apperceptió fokot, mert ha apperceptiálva lennének, csak két egyszerű associáció részét alkotnák. Az összekötő képzetek különböző állapotaik szerint öt osztályba sorozhatók: *a)* percipiált; *b)* öntudatlan, de akaratlanul reprodukálható; *c)* öntudatlan, de akarva reprodukálható; *d)* öntudatlan, de újra felismerhető; *e)* öntudatlan elfejtett képzetek. Nem minden, mi az öntudaton kívül esik, van ugyanazon állapotban. Valamely képzet eltünése után az öntudatlanságban dispositiók maradnak vissza, melyek nem mindig ugyanazok. Mivel psychologikus szempontból a lelki élet öntudatlan részének értelmezése materiális folyamatok által nem magyarázat, s mert az idegfolyamatnak, mely a képzeteket kíséri, teljes ismeretlensége minden ily magyarázatot kizár, e dispositiókat psychologikus kifejezésekkel kell jelölni és így leginkább mint öntudatlan képzetekről szólhatunk róluk. Az öntudatlan képzet, vagy öntudatlan dispositió különböző állapotú, s a reprodukálhatóságra nézve lehet: *a)* akaratlanul reprodukálható öntudatlan képzet ($\mu\eta\eta\mu\eta$ Aristoteles, angolul memory), mely bizonyos képzeteknek az öntudatba lépésekor magából az öntudatlan állapotból az öntudatba lép. Ez is sok más körülménytől függ, így idővel gyengébb gyakorlással erősebb lesz; *b)* akaratosan reprodukálható képzet ($\lambda\nu\lambda\mu\eta\sigma\iota\varsigma$ angolul recollection), mely az adott öntudatállapottal nem magától társul, de kívánatra felidézhető; *c)* akaratosan reprodukálható azon képzet, mely mint a megfelelő felismertetik, mihelyt egy új hasonló képzet öntudatra jut; *d)* el-

felejtett képzetek, melyek az öntudat adott állapotában semmiképp sem hozhatók elő. Röviden összegezve tehát: *a)* percipiáltak azok az összekötőképzetek, melyekről a megfigyelő azt mondja, hogy csaknem egyidejűleg voltak az öntudatban az összképzettel, de mégis azután percipiáltattak, az összekötő tag ezen esetben a figyelmet nem vonta magára, s mégis percipálva lett és leírható volt; *b)* akaratlanul reprodukálható képzeteknél az összekapcsoló képzet csak a befejezett associatio után lép magától a teljes öntudatba; *c)* akaratosan reprodukálhatóknál a közvetett behatás idejében a közvetítőképzet nem öntudatos, s az associatio után sem lép öntudatba, a megfigyelő sem gondol rá, de kívánatra a megfelelő képzetet jelezni tudja; *d)* újra felismerhetőknél az összekötő képzet az associatio idejében nincs az öntudatban, sem akaratlanul, sem akarva nem reprodukálható, mégis különböző új képzetek sorában, mint a megfelelő felismertetik; *e)* elfeledetteknel az összekötő képzet az adott viszonyok közt nem idézhető az öntudatba. (Mindezekre kísérlettel nyert számos példa, kivéve a negyedik pontot.)

γ) A képzetek kapcsolása. A képzetlepergésnek egy második alapfolyamata a képzeteknek, vagy képzetalkatrészeknek társítása egy jelenlevő képzethez, vagy annak alkatrészeihez. E folyamat 1. alakja, 2. tartalma szerint vizsgálendő. A társításnak *alak* szerint három neme, vagy foka különböztethető meg: *a)* egyszerű társítás; *b)* társítás kisebbitéssel; *c)* társítás kisebbitéssel 0-ra, substituíással. Az egyszerű társításnál a jelenlevő képzethez egy másik képzet járul, s az eredmény a kettő összege. A társításnak második neme a kisebbitő társítás, melynél a képzetben, mely a behatásból és társításból támad, a beható képzet az öntudatnak alacsonyabb fokára süllyed, míg a hozzáfűzött képzet a főhelyet foglalja el. A társítás harmadik neme, a substitúció abban áll, hogy azon pillanatban, melyben a társított képzet a teljes tudatba lép, a behatóképzet már eltűnt. Az eredmény a beható képzetnek a társult képzettel való helyettesítése lesz.

A társított öntudatelemek *tartalmuk* szerint lehetnek képzetek, érzetek és akaratimpulsusok, melyek önállóan nem léteznek ugyan, hanem az összegezõ öntudatállapotban ezen elemek egyike elõtérbe jut. Ezeken kívül valamely képzethez társulhat még valamely különös qualitás, vagy tulajdonság: az ismertető-, vagy fogalomqualitás. Tehát figyelembe vehető: 1. valamely érzéki

észrevétel társulása egy érzéki észrevételhez ; 2. a-szabad képzet társulása érzéki észrevételhez ; 3. szabad képzeté egy másikhoz : 4. az ismertető-qualitas társulása és átmenete a localisatióba ; 5. a fogalomqualitas társulása. Eltekintünk az érzetek és akarat-impulsusok társulásától. Valamely érzéki észrevételhez társulhat egy másik érzéki észrevétel. Az akaratos társítás eléggé ismert ; így társulhat valamely virág látása szagérzettel, s épp így történhetik a társítás akaratlanul is. 2. Valamely érzéki észrevételhez társulhat szabad képzet (phantasia, emlékképzet). Ez áll a társítás mindhárom fokára. 3. Társulhat valamely szabadképzethez egy más szabad képzet. 4. Valamely képzethez társulhat ismertető-qualitas. A legtöbb képzethez egy többé-kevésbé határozott ismertető-qualitást kapcsolunk, mely különböző fokú. A legegyszerűbb formája, mely normális embereknél előjöhethet, a midőn a képzet, mint a tapasztalat egy része felismertetik, vagyis azon tény társítatik hozzá, hogy az egy tapasztalat. Valószínűen ezen eset forog fenn gyermekeknél, ha új benyomások először hatnak be rájuk ; s így van az először látó vakonszülötteknél. E mellett lehetséges, hogy ily esetben a képzeteknek csak egy része tartja meg az ismertető qualitat és így különbözik a többi ismeretlen résztől. Az ismertető qualitásnak magasabb foka az, hogy a képzethez nemcsak a létezésnek ismertető jele, hanem valamely meghatározott érzéktérülethez tartozó további ismetetőjel is társul. Ezen fokai az újra-felismerésnek többnyire pillanat alatt lesznek átfutva, vagy a folyamat az öntudat minimális fokán megy végbe és az újra felismert képzetet azonnal követi az associált képzetek egész tömege. Az ismertető-qualitas társulása mindazon esetben felvehető, a hol semmi más nem lesz mondva ; oly természetesnek és magától értedődőnek tünik fel, hogy figyelemzetés nélkül nem vesszük észre. Érdekes azon tény, hogy látásbenyomásoknál az ismertetőjegy nagyon ritkán vonja magára a figyelmet, míg izlés- és tapintás-képzeteknél ez aránylag gyakori eset. A társult ismertető-qualitás mind bonyolódottabb lesz, egész akaratlanul más érzéktérületek qualitasai, térbeli localisatiók stb. társulnak hozzá. Az átmenet az ismertetőqualitas társításából az időbeli localisatióba lassú. Az ismertető qualitas magasabb fokainál valószínűleg mindig jelen van egy időelem: homályos tudatunk van, hogy a tárgy közelebbi vagy távolabbi időben ismert volt. Éppen mint az ismertető-qualitas egyfelől ugyanazon, vagy más területek-

ből való képzetek simultan associatiójába átmegy és ezeket így successiv associatióba átalakítja, úgy másfelől az elementáris időbeli ismertetőjegy fokoként ugyanazon időbeli képzetek associatiójába megy át. Ezen fokokat időbeli lokalisatió-fokoknak nevezük. s ennek három fokát különböztetjük meg. Az első fok az, melyet alig lehet elválasztani az egyszerű ismertető-qualitástól. A második fok a képzet vonatkozása bizonyos életperiodusra. Tudomásunk van róla, hogy a képzet bizonyos elmúlt időre vonatkozik, semmi más képzetet nem idézünk fel ezen időből az öntudatba, de kívánatra a képzetet világosan tudjuk lokalizálni valamely életszakra. Az időbeli lokalisatió tetőfokán a képzetet bizonyos eseményre tudjuk vonatkoztatni. Ha az ily lokalisatió valamivel világosabban tudatos lesz, akkor mint önálló, associált képzet lép előtérbe. 5. A képzethez fogalom-qualitás is társulhat. Psychologice a fogalom képzetnek vehető sok más képzet helyettesítőjének ismertetőjével. Ezen ismertetőjegy a fogalom-qualitás, mely subjective tekintve egyszerű öntudatelem. A fogalomqualitás társítását a folyamat különböző fejlődésfokán észlelhetjük; s ilyen *a)* az egyszerű társítás, midőn a fogalom 1. valamely érzéki észrevételhez; 2. valamely kisebbített érzéki észrevételhez; 3. valamely szabad képzethez társulhat; *b)* a társítás kisebbítéssel; *c)* substitutióval.

δ) A képzetek utóhatása. Nemcsak az öntudatban éppen jelenlevő, hanem öntudatból eltűnt képzetek is befolyással vannak az öntudatfolyamatok lepergésére. Valamely az öntudatban levő képzet befolyása behatásnak neveztetett; valamely képzet behatását későbbi öntudatállapotokra, utóhatásnak nevezzük. E folyamatnál két uralkodó hypothesis veendő figyelembe: az első, ritkábban hangoztatott, a képzetek visszatérésének; a második, csaknem általában elterjedt, a képzetek felújításának hypothesise

Szerző szerint ezeknek egyike sem lehet alapja további vizsgálatoknak, mert ellenük, mint a képzetek tanának alapjai ellen, ezen három kifogás tehető: *a)* nincsenek bebizonyítva; *b)* a föltétel, melyen nyugosznak, nem helyes; *c)* ilyformán valamely rendszer megjelölése, mely ezeket magában foglalja, használhatlan. *a)* Ugyanazon képzetek reprodukciója oly magától értendőnek látszott, hogy senki sem gondolt bizonyíték keresésére. A képzetnél azon tudatunk van, hogy az visszatérő, vagy újból alkotott fogalom. Ezen öntudatelem az, mi fennebb mint ismer-

tető-qualitás és időbeli lokalisáció lett leírva. De nem is más, mint öntudatelem, és csak azt bizonyítja, hogy valamely képzet előttünk mint ismert tűnik fel, vagy bennünket egy korábbira emlékeztet, melylyel mi a későbbit identikusnak tekinthetjük. Ez a tényleges reprodukcióra nem bizonyíték. Az ismertetőqualitás és időbeli lokalisáció különben is gyakran rossz bizonyító eszközök, melyek csak kevés vagy semmi hasonlatosságot sem mutatnak az eredetihez; *b)* Mindkét hypothesis azon föltételen nyugszik, hogy egy későbbi képzet identikus egy korábbival, vagy egy olyannal, mely bizonyos jelek által gyarapítva vagy kisebbitve lett. Ez a lélekbuvárók által különbözőkép lesz kifejezve. Scripture azonban több szerző nézetét bírálva, azon állítását igyekszik bizonyítani, hogy a reprodukált képzet a korábbival nem azonos, hanem tőle eltér és el kell térnie. Kísérletekkel kimutatja, hogy alig gondolható el, miszerint a reprodukált képzet egész lepergése az eredeti képzet egész lefutásával csak analog is legyen. Az okok közül a figyelem ingadozásait, az öntudatállapot változásait s más képzetek befolyását stb. figyelem kívül hagyva, itt csak három tényre utal, arra t. i., hogy *a)* az érzéki észrevétel lefutása alatt, alkatrészeinek öntudatfokára való tekintettel, változást szenved (így ha egy házat megtekintünk, hol az ablakok, hol a fal színe lép váltakozva előtérbe); *b)* a szabad képzet is változik lefutása alatt, mert ha valamire emlékezünk, egyik pillanatban egyik, a legközelebbiben másik része lép elő világosan; *c)* a szabad képzet lepergése nem tekinthető identikusnak, vagy analognak az érzéki észrevetés lefolyásával. Lepergése alatt a képzet mint egész, változhat, de egyes részei is igen különböző változást szenvedhetnek; így minden lepergés különböző körülmények között történik. Tehát merész állítás volna, hogy valamely később reprodukált képzet pontosan ugyanazon lepergésbeli változásokkal bír, mint a korábbi. Az, hogy a kétféle lepergés nem analog, kísérletileg nem bizonyítható, azonban a különbséget kísérletekkel csaknem mindig sikerül kimutatni. S e különbség egy korábbi és későbbi hasonló képzet közt nemcsak az egész képzet öntudatfokának változásaiban és a részek viszonyában való ingadozásokban áll, hanem qualitásbeli különbségekben is. Tudjuk, hogy az alakok, színek és emlékképek más alkatrészei idővel elmosódnak; de megjegyzendő, hogy az ismertelő-qualitás hiánya nem szükségkép azonos minden utóhatás hiányával. Egy további különbség az emlékkép és érzéki

észrevétel között az időbeli különbség; reprodukáláskor igen rövid időközök meghosszabbíthatnak, hosszú periodusok megrövidülnek, s azonosság bizonyára ritkán jó létre. Mindent összevéve tehát mondhatjuk, hogy a felújított képzetek az eredetiektől különböznek: *a)* az összképzet öntudatfokára; *b)* a részek öntudatfokának egymáshoz való viszonyára; *c)* alakra, színre, vonatkozásra; *d)* tartamra vonatkozólag. Ilyformán csaknem sohasem jön létre, hogy a későbbi képzet egy korábbihoz annyira hasonló legyen, miszerint a későbbit a korábbi valóságos felújulásának tekinthessük. A képzetidentitásra az ismerőség tudata megbízhatlan bizonyíték, s legfeljebb a két képzet közötti hasonlóságra utal.

Kitűnően az előbbiekből, hogy a reprodukció és a képzetek visszatérésének hypothesisa kellő bizonyítékok és megbízható alap hiánya miatt a képzetlepergés alapfolyamatának vizsgálatánál kiindulási pontul nem szolgálhatnak; szerző kimutatja, hogy ezen hypothesisokkal összekötött theoria is használhatlan. Kimondja, hogy minden) képzet jelenlevő öntudatelemek és sok (ha nem is minden korábbi öntudatelem behatása által van föltételezve; míg azon nézet, hogy minden egyes képzet valamely meghatározott képzet megújulása volna, mire különben már Wundt is reá mutatott, helytelen.

Ezután szerző reátérve az utóhatás összes variatióinak vizsgálatára, e feladat két pontját oldja meg, u. m. 1. valamely összképzet nem percipiált része birhat-e oly nagy utóhatással, hogy későbbi időben egyedül percipiálva az egész képzetet felidézze; 2. ha valamely behatóképzethez egy másik képzet társul, beszélünk-e joggal ezen associatio eredetéről.

1. Az első kérdés eldöntésére rendkívül érdekes kísérletek tettek oly berendezés mellett, melynél az összkép egy fő- és egy mellékrészből állott, s a megfigyelőnek csak oly rövid időre lett megmutatva, hogy csak a főalkatrész percipiáltatott, míg az indirect látott mellékképről nem volt tudata. E célra kártyák használtattak, melyek közepén egy kép, az egyik szögletében pedig egy betű, vagy kis színes négyszög volt. Négy-öt ily kártya-sorozat lett felmutatva, de az exponálási idő oly rövid volt, hogy legfeljebb a középső lett észrevehető; ha esetleg a mellékkép is felismertett, akkor az ily kártya többé nem lett használva. A sorozat ismételt

felmutatása tizenötször történt; azután négy másodperczig egy mellékkép lett felmutatva, mire a megfigyelő jelezte az először hozzátársult főképet. A mellékkép így nem lett apperceptálva, sem percipiálva, de a retinára esett, s az általa okozott inger az agyig jutott, csak öntudatra nem emelkedett. Az öntudat pedig nem szükségkép identikus a psychikus étellel, melynek nagy része az öntudatlanhoz tartozik, s csak kis része az öntudathoz; sőt a tudatos folyamatok folytonos befolyással vannak az öntudatlan folyamatokra is. A psychikus élet tehát a tudatos és azon öntudatlan folyamatok összege, melyek az öntudatra befolyást gyakorolnak. Ezt szépen bizonyítják a kísérletek, melyeknél a mellékkép látva lett, psychikus folyamatot idézett elő, s bár az öntudatot befolyásolni tudta, semmi vagy nagyon alacsony fokát érte el az öntudatnak. Feltűnő volt e kísérleteknél az a bizonyosság érzete, melylyel a megfigyelő állította, hogy mely főkép tartozik a kérdéses mellékképhez. Kitűnt egyúttal, hogy a sorozat egyszeri ismétlése ritkán elégséges helyes eredményre s erre ugyanazon benyomások nagyobb összege kell, midőn a gyenge benyomások ismétlése által összegeződnek. 2. Az associatiók lepergésére vonatkozólag szerző kimutatja, hogy határozott localisatióról, vagy eredetről szó sem lehet, mert az associatiók számos korábbi képzetutóhatásának eredményei, s mert azok egységes eredete ellen szól azon tény is, hogy az associatióknak túlnyomó többsége a megfigyelő által nem időben lesz localisálva és nem is localisálható.

Hafll Dezső.

* * *

A «*Mind*» című angol philosophiai folyóirat 1892. évi I. (jan.) számával új folyamban, új szerkesztővel, Mr. G. F. Stouttal folytatja pályáját. A szerkesztő a philosophiai gondolkodás minden irányából származó czikkeket közöl, ha eredetiek és a tudományt egy lépéssel tovább viszik. Különös gondja lesz, hogy a fontosabb philosophiai művek bővebben ismertessenek, illetőleg bíraltassanak meg.

Az I. szám a következő tartalommal jelent meg:

1. Értekezés: *The Logical Calculus. I. General Principles*. W. E. Johnson. Angliában már évtizedek óta átlátják, hogy Aristoteles formai logikája hiányos, hogy az a bonyolult gondolkodásnak formáit ki nem meríti. E hiányon segíteni sok író törekedett; mint: Hamilton, Morgan, Boole, Jevons, Venn, Peirce s többen. Még nagy akadály, mely a haladást ez irányban gátolja, az, hogy az írók még nem egyeztek meg egyforma jelekben, melyekkel a formai logikában oly általánosan élnének, mint a matematikusok +, — és a többi jelekkel. E tekintetben értekező kívánja, 1. hogy a jel a jelzett dolognak képviselésére alkalmas legyen; 2. hogy a jelnek az egész szellemi operatióban azonos legyen az értelmezése és functiója; 3. hogy többféle különböző jel, vagy többféle jelnek combinatiója egy és ugyanazon dolognak képviselésére szolgálhasson; 4. hogy tehát azon jel vagy jelek combinatiója, melyek azonos dolgokat képviselnek, egymást helyettesíthessék; 5. szükséges, hogy az egyenlőség állításai itéleti természetűek legyenek; 6. hogy azoknak helyettesítéseiből valamit következtessünk; 7. hogy más jelek használtassanak az egyetemesség, más a részlegesség kifejezésére; hogy 8. a zárójeleknek fontosságát elismerjük; és végre 9. hogy a jelek synthesise oly productumot nyújtson, mely az összetett jelekkel egyenlő természetű legyen. E követelményeknek szemmel tartásával értekező az itéleteknek különböző synthesisét vizsgálja. Az eddig közlött rész, egy nagyobb logikai értekezésnek csak első részét képezi.

2. *The Idea of Value*. S. Alexander. Értekezőnek okoskodása arra a végeredményre jut, hogy azt találjuk becsesnek, mire erkölcsi, illetőleg aesthetikai érzelmeink ösztökélnek, hogy

nem ideálokért lelkesedünk, hanem megfordítva érzelmeink tanítanak arra, miféle ideálokat állítsunk fel. Ez érzelmek forrása a társadalomnak hatása az egyénre és viszont az egyénnek visszahatása a társadalomra. Nem a gyönyör vezeti az embert, hanem az ember abban leli gyönyörét, hogy ő mint agens a társaságnak hatékonyságát (efficiency) előmozdíthatja és azon erőknél egyensúlyát fentarthatja, melyet ezen társaság feltüntet. Ilyen szempontból az ethika megszűnik speculativ tudomány lenni, és a társadalmi tudomány egyik ágává lesz. (Értekező álláspontja sok tekintetben megegyezik azzal, melyet Leslie Stephen *Science of Ethics* című művében elfoglal.)

3. *The Changes of Method in Hegel's Dialectic. I.* J. Ellis Mc. Taggart. Értekező Hegelnek dialektikai módszerét vizsgálja és azt törekszik kimutatni, hogy a dialektikai módszer nem azonos az azonosság minden látszata mellett. A dialektikai módszer más a létnek kategóriáiban, más a lényeg, más a fogalom kategóriáiban. A lét kategóriáiban a tételben az ellentétel még nincsen belefoglalva, az csak külsőleg állítatik szembe vele, ha a valami mássá lesz, a valami eltűnt. (In the Sphere of Being, when somewhat becomes another, the somewhat has vanished.) A lényeg kategóriáiban a más nem valóságos más, hanem csak különböző valami, melynek benső viszonya van a valamihez. A fogalom kategóriáiban az ellentét és tagadás tűnőfélben van, a következő kategória inkább csak explicite fejt ki azt, mi az előbbiben implicite már befoglaltatott; a fogalom utolsó kategóriája ezáltal némileg csak explicite mind annak kifejtése, mi az előbbi kategóriákban már benn volt. Az eddig közlött rész szintén csak első része egy nagyobb értekezésnek.

4. *The Law of Psychogenesis.* Prof. C. Lloyd Morgan. Értekező eleintén azon nézetét iparkodik igazolni, hogy az öntudat csak úgy keletkezhetik, hogy az inger nem közvetlenül vált ki feleletet, hanem mielőbb a feleletet kiváltaná, egy az ingert és feleletét mintegy ellenőrző ponton állapotodik meg. Az ingerek szellemi jelképekké válnak, melyek az ingerlő tárgyat jelképezik, de vele meg nem egyezők. E jelképek összekapcsolásától fejlődnek az észrevések és fogalmak, de mindig azon ellenőrző mozzanat segítségével. A fejlődésbe befolyanak a velünk született arravalóságok (kétséges és kérdéses, vajjon a gyakorlat által szerzett arravalóságok átörökölhetők.) A természetes kiválasztás (natural selec-

tion) úgy értelmezendő, hogy a natural selection nem hozza létre a szellemi arravalóságot, hanem megfordítva, a szellemi arravalóság választja ki azt, mi neki megfelelő. Szellemi arravalóságom azt mondja nekem, mit tartsak igaznak, szépek és jónak. Szóval a lélek genesisének törvényét úgy formulázhatjuk röviden, hogy a lélek mindazt assimilálja, mi vele megfelelő és a meg nem felelőt visszautasítja. Ez azon ellenőrző mozzanatnak functiója.

5. A «*Discussions*» rovatában egyes kérdéseket vitatnak meg különböző írók. H. Sidgwick «The Feeling-Tone of Desire and Aversion-ről» szól. Mr. H. R. Marshal egy «The Physical Basis of Pleasure and Pain» című értekezésében azt állítja, hogy minden vágy oly törekvésnek nagyobb-kisebb *meggátlását* foglalja magában, mely törekvéssel valamely élénken képzelt tárgyat elérni iparkodunk. Marschalnak álláspontja szerint tehát minden vágygyal a kellemetlenségnek egy neme van összekapcsolva. Sokféle más érzelm csatlakozhatik hozzá, mely a kellemetlenség érzetét a minimumra leszállíthatja, de meg nem semmisítheti. M.-nak ezen állításával H. Sidgwick nem képes egyetérteni. Egyes példákat hoz fel, midőn a vágygyal, ha annak tárgya valamely a távoli jövőben lévő cél, még kedvérzet is járhat, oly pillanatokban, midőn közvetlenül nem a távoli cél tartjuk szemünk előtt, hanem valamely eszközt, mely annak elérésére szolgál. A tudós örömmel gyűjtheti össze az anyagot oly munkára, melyet megírni vágyakodik. Azonban S. megengedi, hogy ő csak saját tapasztalásáról szólhat, hogy lehetnek emberek, kiknek susceptibilitása oly finom, hogy ilyen esetekben a kellemetlenségnek egy nemét érzik.

A «Mind» ezen számában a következő művek bővebb ismertetését, illetőleg bírálatát találjuk.

1. *Justice: Being Part IV. of the Principles of Ethics.* By H. Spencer, Williams and Norgate. 1891. Pp. 292.

2. *Les Idéologues.* Essai sur l'histoire des Idées et des Theories scientifiques religieuses etc., en Franc edepuis 1789. Par F. Picavet. Paris: F. Alcan. 1891. Pp. XII. 628. A mű mint kitűnő munka dicsértetik, mely különösen Cabanis és de Tracy munkásságát kellő világításba helyezi. Ez írókat még nem méltányolták eddig eléggé, pedig sok tekintetben egy eszmét pendített meg, melyet Comte vagy a physiologiai; psychologia bővebb-

ben fejtett ki. Az ideologok az életet tartották szemük előtt és rá akartak hatni.

3. *Vorlesung über die Algebra der Logik (Exakte Logik)*. Von Dr. Ernst Schröder Leipzig: B. G. Teubner. Bd. I. Pp. 717. Az író az amerikai Peirce-nek nyomdokait követi és a formális logikát szélesebb basisra akarja fektetni.

4. *Spinoza's Erkenntnisslehre in ihrer Beziehung zur modernen Naturwissenschaft und Philosophie*. Von Dr. M. Berendt und Dr. med. J. Friedländer. Berlin. Mayer und Müller 1891. Pp. XIX. 315. A művet szintén dicsérik. A «New Books» című rovatban 12 műről vagy rövid értekezésről van szó. A Mind-nek ezen száma végre hét különböző nyelven írt folyóiratok legutóbbi számának rövid tartalmát és a filozófiára vonatkozó néhány rövid megjegyzést közöl.

A II-ik szám (New Series 2. april 1892.) tartalma imez:

I. *Pleasure and Pain*. A Bain. Szerző azt a kérdést veti fel magának vajjon nem lelhetni-e abban törvényszerűséget, hogy valamely külső benyomás érzékeinkre, vagy szervezetünkre egyáltalában kellemesen, vagy kellemetlenül hat? Bain egészen inductive jár el, és egyenként vizsgálja, mi okozhat kellemes vagy kellemetlen érzetet szervezetünkben, emésztési, lélekzési idegrendszerünkben, mennyiben kellemesek vagy kellemetlenek a villamos behatások és az anaesthikai szerek. Vizsgálja továbbá, miképen módosíthatja egymást több benyomás, hó egyszerre történik ránk, vizsgálja az egyszerű érzelmeket (szeretet, harag, félelem) és az eszmék által felkötött érzelmeket. Azon nézetet vallja, hogy oly formulát, mely minden egyes esetre alkalmazható volna, nem állíthatni fel, de hogy nagyjában a tényeknek mégis azon tétel felel meg: *Pleasure and Pain are determined by the relation between the energy given out and the energy received at any moment by the physical organs which determine the content of that moment: Pleasure resulting when the balance is on the side of the energy given out, and Pain when the balance is on the side of the energy received. Where the amounts received and given are equal, the we have a state of Indifference.*

II. *The Changes of Method in Hegel's Dialectic*. (II.): J. Ellis Mc. Taggart. Értekező nézete szerint a gondolat egész tel-

jében tartandó szem előtt, a mint az elménkben és összes tapasztalásainkban testesülve van. A feladat volna *egyenes dialektikai* úton kimutatni, hogy az egyes kategóriák csak az összes (concrét) és abszolút gondolatnak abstractiói, melyek csak benne és összesítve bírnak valódi létjogosultsággal. Hegel helyes utat mutatott, csak tovább kell fejleszteni azt, a mit ő megkezdett.

III. The Leipsic School of Experimental Psychology: E. Bradford Titchener. Értekező mindazokat a vizsgálatokat és azoknak eredményeit sorolja fel, melyeket Lipscebén a Wundt-féle intézetben tettek, és melyek a «Philosophische Studien» utolsó kötetében láttak napvilágot. Vonatkoznak e vizsgálatok: a szellemi élet physikai alapjaira egyáltalában, az érzésekre, még pedig intenzitásukra és minőségükre; az érzésnek hangulatára, az eszmék képzésére; az öntudatra, a visszahatás idejére, associatióra, az érzelmekre, az öntudat zavaraira, végre az akaratra. E vizsgálatok hivatva lesznek az Angliában egész virtuositással fejtegetett associatio elméletre módosítólag hatni.

IV. The Logical Calculus (II.) W. E. Johnson. Író a formális logikának részletesebb rajzát adja, és jeleinek alkalmazásában leginkább (habár nem teljesen) Mr. Peirce és Dr. Mitchellnek módját követi. A vizsgálat olyannyira részletekben mozog, hogy egy csak általános irányát jelezhetem.

V. Discussions: Dr. Münsterberg and his Critics: S. Alexander. Mr. Titchener a «Mind» 1891. októberi számában megtámadta Münsterberg «Beiträge»-it. Értekező szerint igaz, hogy Münsterberg psycho-physiologiai vizsgálataiban (kivált az izomérzetről) merész következtetéseket tett, melyek nem teljesen igazoltak; de mégis azon van, hogy Titchener sok vádjá ellen védelmezze Münsterberget.

VI. Critical Notices: Ismertetnek, illetőleg bíráltnak a következő művek: 1. Logik. Von Benno Erdmann. Erster Band. Logische Elementarlehre. Halle, 1892. Pp. XV. 632. — 2. Handbook of Psychology: Feeling and Will. By J. M. Baldwin. London 1891. Pp. 394. (A mű föltételeesen dicsértetik.) — 3. Die neuen Theorien der kategorischen Schlüsse. Von Dr. Franz Hillebrand. Wien, 1891. Pp. 102. Író Brentano-nak meglét-ítéletetre vonatkozó tanából indulván, ki, az ítéletek természetét vizsgálja.

A «Notes»-ok közt egy igen érdekes közleményt találunk George Trumbull Ladd részéről. Ismeretes a szemekben előforduló

azon tünemény, melyet a német tudomány «Eigenlicht»-nek nevez; többen már azt is tapasztalhatták, hogy elalvás előtt közvetlenül — behunytt szemeikben különféle képek tünedeztek fel: már az író előtt többen figyelték még azt, hogy e képek a közvetlen utána következő elalvás alkalmával az álmoknak anyagául szolgálnak. Trumbull Ladd a vizsgálatokat más irányban folytatta. Tapasztalása szerint ezen «Eigenlicht» a fölébredés előtt is constatálható. Rövid elalvás után sokszor felébresztette magát és álmait azon «Eigenlicht»-tel vetette össze, melyet szemében közvetlenül a felébredés után, mielőtt szemeit kinyitotta volna, megfigyelt és észrevette, hogy a phantasia álmaiban azon világossági színes határozatlan foltoknak határozott alakot adott, az összefüggetlen jelekről mintegy összefüggő szöveget olvasott le. Ő tehát abból azt következteti, hogy sokszor az álmoknak természete nem az idegek centrumában leli eredetét, hanem a szem periferiájában. Továbbá azt a nézetét is kifejezi, hogy az illúzió és hallucináció alkalmával is nagy a szerepe ezen, a szervben magában keletkező világossági foltoknak és képeknek.

RENAN ERNŐBEN.

A tizenkilencedik század legtipikusabb szelleme röppent el, a tudományos kritika egyik legnagyobb nevű tudósa hunyta örök álmra szemeit Renan Ernőben ez év október hó 2-án, reggel 6 órakor, 69 éves korában. Alig ismerünk elmét, kibén a bonczoló, elemző erő, a szó, a gondolat oly bátorságával párosulva jegezedett volna tudományos hypothesisse, mint a «Jézus élete» hírneves szerzőjében. Kiemelni a dogmák és előítéletek ködéből egy mystikus kor alakjait és eseményeit; megvilágítani a történelem multját a gondolkodás és phantasia kettős fényénél; apró vonásokból elevenné tenni a hagyományok holt anyagát: ehhez nemcsak kritikai elme, hanem költői inspiráció is szükséges, s e kettő sohasem egyesült szerencsésebben egy alkotó, teremtő organismussá, mint ebben a nagy tudósban, ki kíméletlen bátorsággal tépte szét a legendák fátylát, hogy az igazság szövéténekével világítson be a dogmák rejtekeibe.

Tréguier, Franciaország Côtes du Nord departementjában, volt a hely, hol a keresztény hagyományok nagy bonczolója a napvilágot megpillantotta 1823. febr. 27-én. Lelke, benső hajlama a papi pályára vonzotta, s még a st. sulpice-i papnöveldeben léte alatt kezdett a zsidó, arab és chaldeai nyelvekben beható ismereteket szerezni. Mivel azonban temperamentumának heve, független, féket nem tűrő egyénisége